ERFGOEDNOTA WINSUM

inventarisatie

activiteitenprogramma

Libau

gemeente Winsum

inhoudsopgave

01. opgave & leeswijzer 2

02. proces 4

03. erfgoedkaart 6

04. landschapsgenese 8

05. landschapstypen 12

06. dorpstypen 14

07. Oude Wierdenlandschap-Middag 16

08. Oude Wierdenlandschap-Centrale Kwelderwal 24

09. Oude Wierdenlandschap-Meeden 30

10. Reitdiepgebied 34

11. Jongere Wierdenlandschap 40

12. Waddenkust 46

literatuurlijst

geraadpleegde bronnen GIS kaart

deelnemers Erfgoednota Winsum

kaartbijlage

01. opgave & leeswijzer

zichtbaar erfgoed

Het landschap in de gemeente Winsum is rijk aan nog zichtbare cultuurhistorische waardevolle structuren en elementen, zoals historische waterlopen, wierden, dijken en fraaie boerenerven.

Erfgoedkaart

Doel van de erfgoedkaart is het aanwezige cultuurhistorische erfgoed zo helder en krachtig mogelijk te benoemen en zo de inhoud van de erfgoedkaart voor een zo breed mogelijk publiek toegankelijk te maken. Daartoe is in opdracht van de Erfgoedcommissie Winsum door Libau een digitale kaart ontwikkeld voorzien van een beknopte tekst. De nadruk ten aanzien van het gebruik van deze erfgoedkaart ligt op het raadplegen van de digitale versie, waarin alle informatie beschikbaar is. De toelichting bij de legenda-eenheden leest als een puntsgewijze verkenning van de waarden per gebied.

Vanwege de opmaak in GIS kan de erfgoedkaart ook eenvoudig voor allerlei doeleinden worden gebruikt. Zo kan van de kaart een signaalfunctie uitgaan voor wat betreft de erfgoedwaarden in een bepaald gebied waar ruimtelijke ontwikkelingen op stapel staan. De kaart brengt cultuurhistorische waarden in beeld die anderzijds ook als inspiratiebron kunnen dienen bij versterking van de landschappelijke kwaliteit of bijvoorbeeld recreatie en toerisme.

Belangrijk is ook dat de gemeente volgens het Besluit ruimtelijke ordening (2008) verplicht is om in de toelichting van het bestemmingsplan een gemotiveerde beschrijving op te nemen van de wijze waarop rekening gehouden is met de in het gebied aanwezige cultuurhistorische waarden (gebouwd erfgoed, archeologie en cultuurlandschap). Hierbij gaat het om zowel beschermde als niet formeel beschermde objecten en structuren. Dit betekent dat de gemeente een analyse moet maken van de cultuurhistorische waarden in het plangebied en daar conclusies aan verbindt die in een bestemmingsplan verankerd worden; deze erfgoedkaart biedt hiervoor vele aanknopingspunten.

disclaimer

In het kader van voorliggende Erfgoednota zijn de cultuurhistorische waarden met name op landschapsniveau in beeld gebracht. Dit betekent dat de cultuurhistorische waarden in de kernen nog aangevulling en verfijning behoeven.

leeswijzer

Gericht raadplegen is mogelijk door op de kaart in te zoomen op het gebied waarover informatie wordt gezocht. De legenda-eenheden die relevant zijn in dat gebied worden in het tekstbestand beknopt toegelicht. Aan de hand van de lijst met geraadpleegde bronnen kan desgewenst nader onderzoek worden verricht.

02. proces

coproductie

De erfgoedkaart is een coproductie van de Erfgoedcommissie Winsum, de gemeente en Libau. Om de informatie op de erfgoedkaart zo volledig mogelijk te maken en de gegevens op de juiste manier te interpreteren is meermalen een beroep gedaan op de deskundigheid van de leden van de Erfgoedcommissie en de inhoudelijk betrokken beleidsambtenaar van de gemeente.

Op 13 maart 2015 heeft de startbijeenkomst plaatsgevonden. Met de leden van de Erfgoedcommissie zijn de cultuurhistorische waarden benoemd die thuishoren op de erfgoedkaart, met als vertrekpunt de Erfgoednota uit 2009. Ook is een aanzet gegeven voor de legenda behorende bij de erfgoedkaart.

werkatelier Tinallinge

De relevante thema's en waarden zijn op 21 mei 2015 in een werkatelier in 'Het Gebouwtje' te Tinallinge nader uitgediept. Tijdens het werkatelier zijn de benoemde waarden schetsmatig op de kaart gezet.

Vervolgens is door Libau een vertaalslag gemaakt richting de digitale waardenkaart, opgemaakt in een GIS-omgeving. De verschillende structuren en elementen zijn daarbij zo nauwkeurig mogelijk op de kaart gezet. De kaart is voorzien van een beknopt tekstbestand met een toelichting op de legenda-eenheden. De conceptversie van deze toelichting is op 17 september 2015 besproken met de leden van de Erfgoedcommissie en de betrokken beleidsambtenaar.

Aan de hand van de op- en aanmerkingen is de kaart aangevuld en zijn de teksten aangescherpt en verbeterd. Het defintieve eindconcept is op 19 november 2015 met de leden van de Erfgoedcommissie besproken. Hieruit volgende een tweede ronde van correcties en aanvullingen die zijn verwerkt in het voorliggende eindrapport.

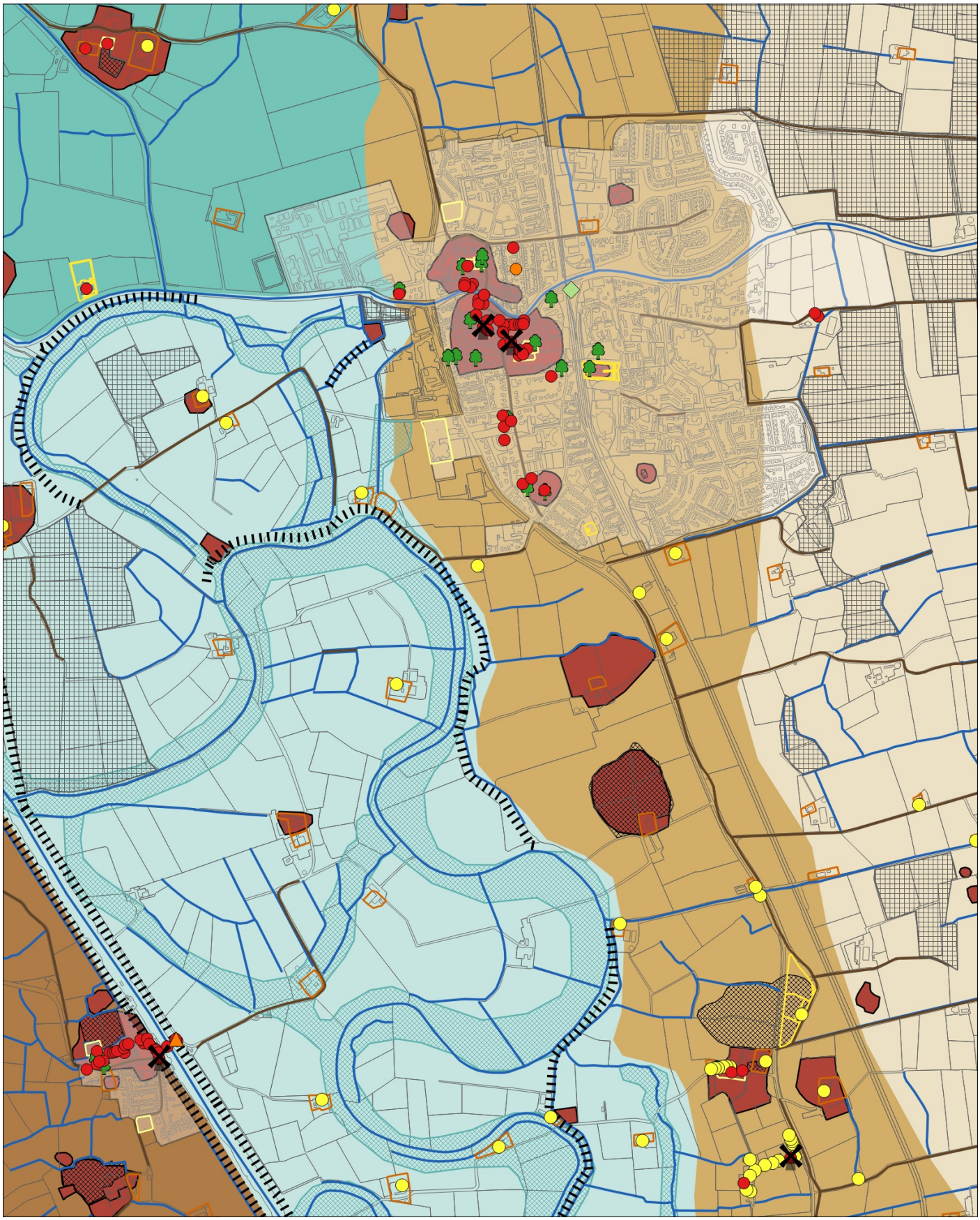

uitsnede Erfgoedkaart

03. erfgoedkaart

Met de erfgoedkaart worden de nog zichtbare, cultuurhistorisch waardevolle structuren en elementen in het landschap van de gemeente Winsum bijeengebracht en digitaal ontsloten.

GIS-omgeving

De erfgoedkaart is opgebouwd uit vele digitale kaartlagen die zijn opgemaakt in een GIS-omgeving (shape-files). Door deze opmaak in GIS (Geografisch Informatie Systeem) zijn de diverse kaartlagen eenvoudig in te laden en te combineren. Ook kan de informatie gemakkelijk worden uitgewisseld en geschikt worden gemaakt voor vele toepassingen, zoals het tonen op een website.

hoofdbronnen

Voor de samenstelling van de erfgoedkaart zijn de volgende hoofdbronnen gebruikt: de cultuurhistorische waardenkaart van de provincie Groningen, kaartlagen uit de geactualiseerde beleidskaart archeologie van de gemeente Winsum, het karakteristieke waterlopenbestand Middag-Humsterland van de provincie Groningen alsmede diverse kaarten met betrekking tot waterlopen, wegen en begrenzingen van gebieden afkomstig van dhr. Ben Westerink. Elementen zoals de rijksmonumenten, de karakteristieke objecten in het buitengebied en de waardevolle bomen zijn als puntlocaties op de kaart gezet. De topografische onderlegger is de Top 10 NL 2013.

De informatie van bovengenoemde kaartlagen is bewerkt en toegesneden op het doel van de erfgoedkaart, het inzichtelijk en eenvoudig raadpleegbaar maken van cultuurhistorisch waardevolle structuren en elementen in het landschap.

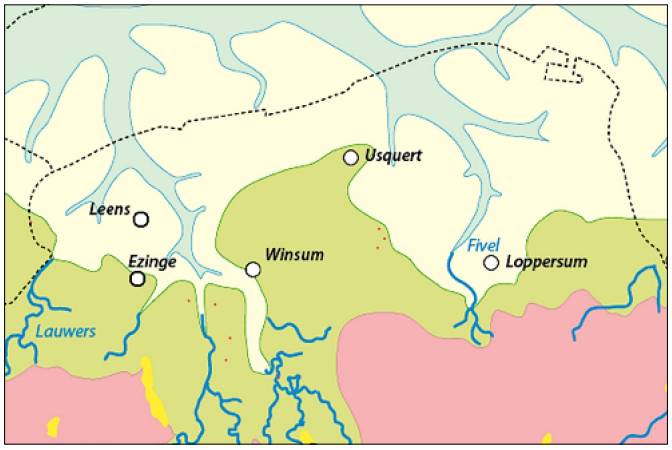

Groninger kust 500 BC (Vos&Knol, 2014)

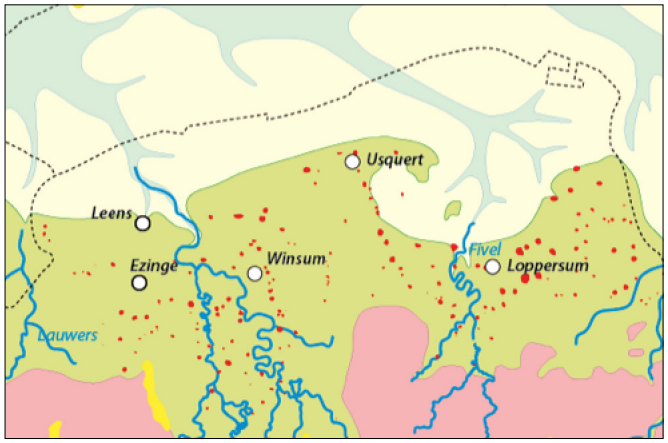

Groninger kust 100 AD (Vos&Knol)

impressie kustzone 600 BC

wierde van Ezinge

04. landschapsgenese

invloed van de zee

De ontstaansgeschiedenis van het gebied is nauw verbonden met de ligging aan open zee. De invloed van de zee(armen), de doorbraken die hebben geleid tot de vorming van (schier)eilanden en de kwelderwallen vormen de basis voor het landschap en de plaats en de aard van de nederzettingen. De ontstaansgeschiedenis van dit (cultuur)landschap, de ontginning van de voormalige kwelders door bedijking, het graven van kavelsloten, vaarten en diepen is ook nu nog op vele plaatsen afleesbaar.

centrale kwelderwal

In de gemeente Winsum ligt het stroomgebied van de Hunze / Reitdiep tussen Middag en de brede kwelderflank van Adorp in de richting van Baflo en Warffum. Onder deze kwelderwal ligt een pleistocene opduiking, het Hoog van Winsum. De procedure is in gang gezet om een deel van de bodem onder Wetsinge tot nationaal aardkundig monument te verklaren. Hier zijn bewoningssporen aangetroffen die dateren uit de Nieuwe Steentijd (Neolithicum; 5300 – 2000 voor Christus). In de loop van de Nieuwe Steentijd stijgt de zeespiegel waardoor gedurende een lange tijd, tot de 9^{e} / 8^{e} eeuw voor Christus, lagen zand en slib worden afgezet, deze bedekken het Hoog van Winsum. Langs de trechtervormige boezem van de Hunze vormt zich een kwelderwal. De lagere gebieden daarachter, de huidige Meeden ten oosten van de centrale kwelderwal, worden door deze kwelderwal deels afgesloten, waardoor de afwatering stagneert.

wierden

Omstreeks 500 voor Christus zijn de opgeslibde kwelderwallen langs de Hunze voldoende hoog komen te liggen voor (her)bewoning van het gebied. Om have en goed te beschermen tegen stormvloeden hogen de bewoners hun nederzettingen op tot wierden, waarvoor mest, afval en kwelderzoden gebruikt worden. Op deze wijze ontstaan de eerste wierden waaronder Harssens, Wierum en Antum (bij Sauwerd). Ezinge en Feerwerd dateren uit de Midden-IJzertjd (ca 500 v Chr), evenals de wierdenreeks Winsum-Wetsinge-Sauwerd-Adorp.

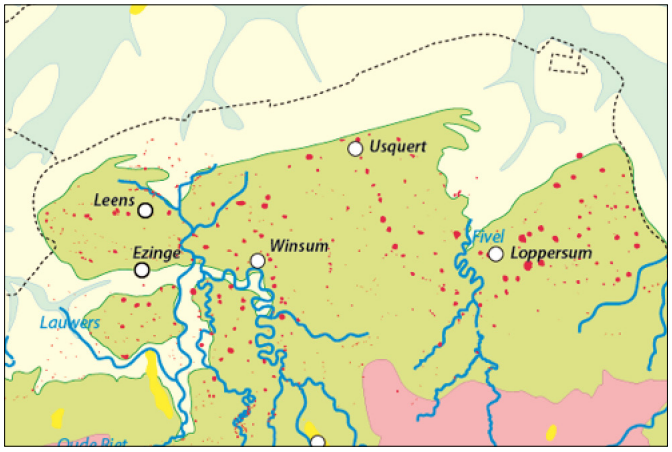

Groninger kust 800 AD (Vos&Knol)

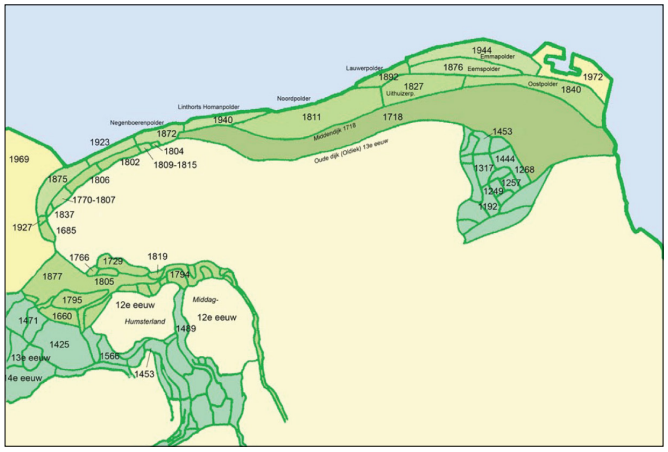

Groninger bedijkingspatroon

dijkcoupure met schotbalkenhuisje bij Den Andel

Aduarderzijl

04. landschapsgenese (vervolg)

bedijkingen

De noordelijke trechtervormige zeeboezem van de Hunze slibt uiteindelijke in de twaalfde eeuw geheel dicht. De afwatering van de Hunze is dan verplaatst in westelijke richting. Dit gaat gepaard met wateroverlast in het agrarisch wierdengebied. Oorspronkelijk geschiedt de afvoer van het overtollige water via het natuurlijke systeem van geulen en kreken. Met het dichtslibben van de afwateringsgeulen en de aanleg van dijken wordt de waterafvoer steeds problematischer. Als reactie hierop reguleren de bewoners vanaf de elfde eeuw het afwateringspatroon door middel van gegraven kanalen (Winsumerdiep) en vanaf de 12e eeuw door systematische bedijking. De bedijking kan worden beschouwd als tweede fase in de strijd tegen het water, na de aanleg van wierden. Voor 1200 overheerst het wierdensysteem, na 1200 het poldersysteem. De bedijking van Middag-Humsterland is hiervan een vroeg voorbeeld. Na de komst van de eerste kloosters, Aduard (1192), Gerkesklooster (1240) en Winsum (1276), wordt de bedijking en afwatering ook door deze belangrijke grondbezitters verder uitgebouwd. Vermoedelijk is de aanleg van het Aduarderdiep rond 1400 voltooid. Het Aduarderdiep mondt door middel van een zogeheten zijl uit in het Reitdiep. Door toepassing van dit type uitwateringssluis, ook te vinden bij de Wetsingersluis en de Schaphalsterzijl, blijft tevens scheepvaart mogelijk.

kustpolders

Het landschap dat vanaf de veertiende eeuw vanuit het oude land wordt bedijkt, bestaat uit tegen het oude kwelderland aangeslibde aanwasvlakten met vruchtbare zeeklei. Het continue proces van opslibbing en inpoldering van de rijpe kwelders heeft uiteindelijk geresulteerd in een reeks zeer vruchtbare kustpolders, zoals de Noordpolder (1811) en de Linthorst Homanpolder (1940), waar de dijklichamen nog altijd het beeld bepalen. Maar ook in het Reitdiepgebied vindt inpoldering plaats. Na de afsluiting van het Reitdiep bij Zoutkamp in 1876 grenzen deze Reitdieppolders niet langer aan een zeearm, maar aan een binnenwater.

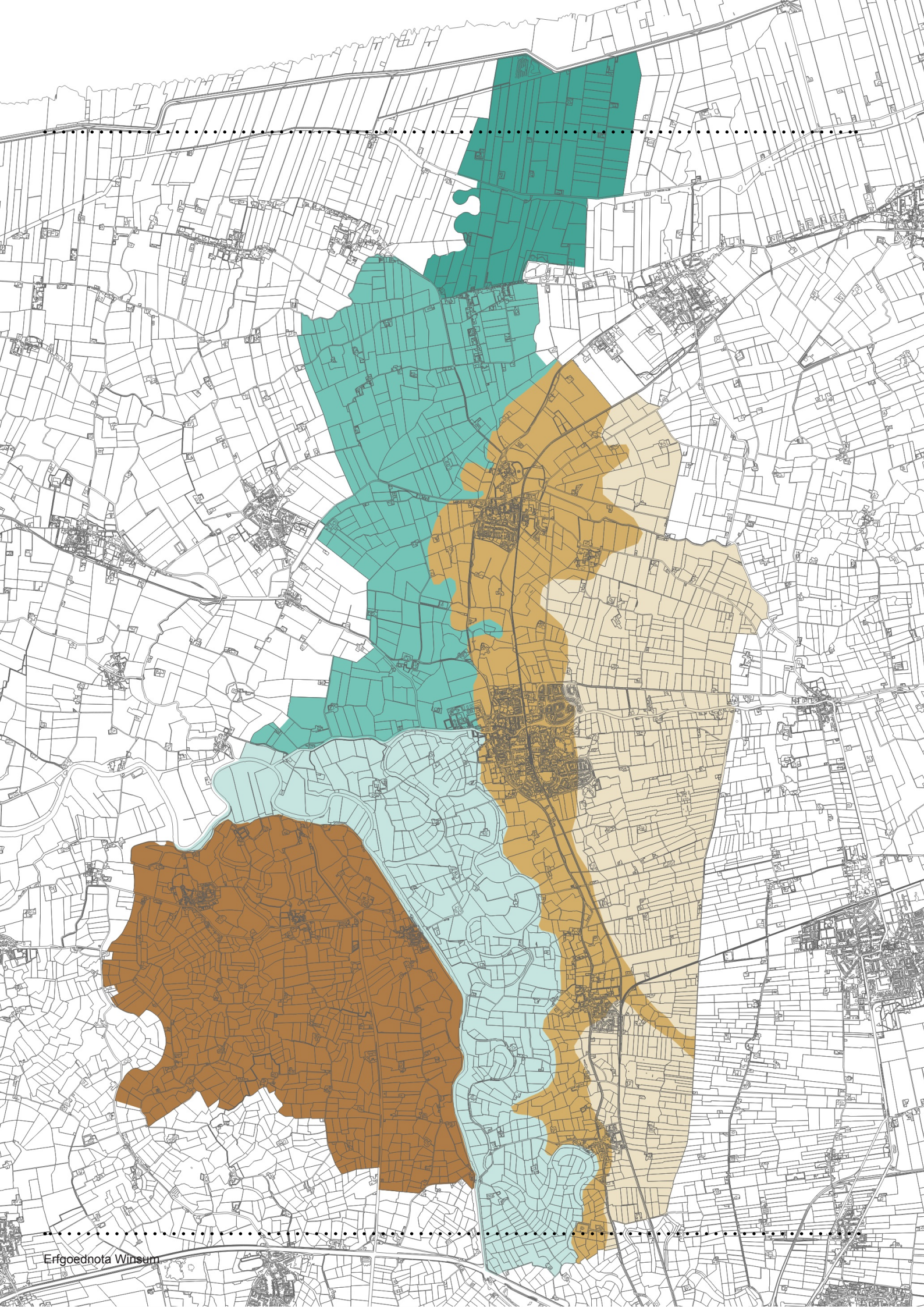
Erfgoednota Winsum

05. landschapstypen

Het landschap in de gemeente Winsum is nauw verbonden met de geomorfologische ondergrond en met het historische gebruik. Er is sprake van een cultuurhistorisch zeer waardevol landschap dat eeuwenlang vooral langs lijnen van geleidelijkheid is ontstaan. Van dit karakteristieke landschap is in de gemeente Winsum nog relatief veel bewaard gebleven. De ontstaansgeschiedenis van het landschap laat zich aflezen aan de hand van onder meer de typerende verkavelingsvormen en vestigingspatronen. Het landschap in Winsum is als geheel gevormd door de invloeden van de zee in combinatie met ingrepen van de mens om het water te beteugelen en te profiteren van de vruchtbare klei. Daarnaast heeft het landschap in het algemeen een open karakter. Bovendien kent het landschap voornamelijk een agrarisch gebruik en uitstraling. Even buiten de bebouwde kommen zijn de stilte en het nachtelijke duister kenmerkend voor het gehele gebied.

Tegelijkertijd is bij nadere beschouwing sprake van grote diversiteit; in de gemeente Winsum komt een aantal landschapstypen voor die elk verschillen voor wat betreft structuur en verschijningsvorm. De volgende hoofdgebieden kunnen worden onderscheiden:

- Middag (Oude Wierdenlandschap)
- Kwelderwal (Oude Wierdenlandschap)
- Meeden (Oude Wierdenlandschap)
- Reitdiepgebied
- Jongere Wierdenlandschap
- Waddenkust

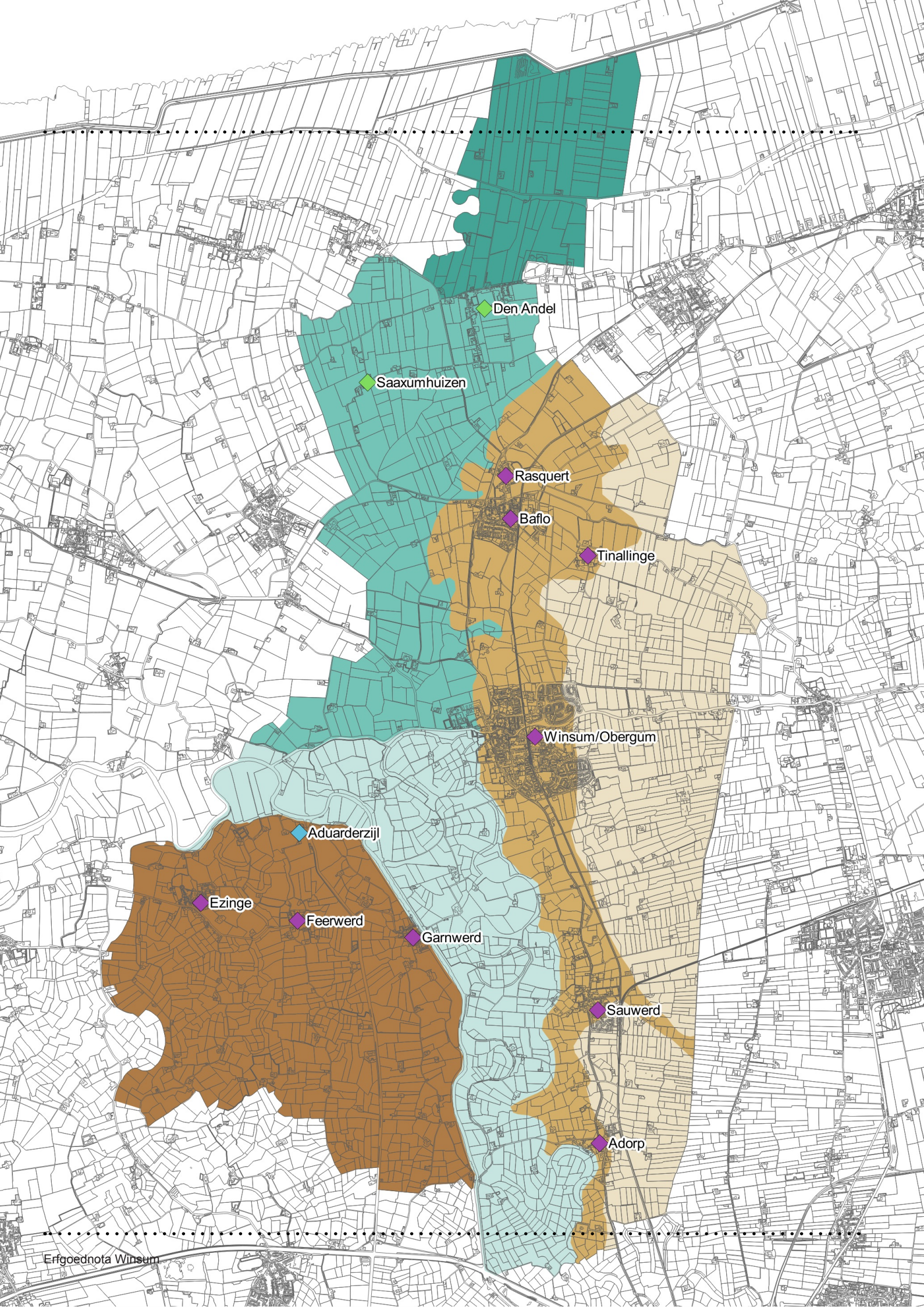
Den Andel
Saaxumhuizen
Rasquert
Baflo
Tinallinge
Winsum/Obergum
Aduarderzijl
Ezinge
Feerwerd
Garnwerd
Sauwerd
Adorp

06. dorpstypen

De dorpen in de gemeente Winsum zijn onder te verdelen aan de hand van morfologische kenmerken die verband houden met de ontstaansgeschiedenis van de kernen. De dorpen behoren tot verschillende categorieën:

- Het merendeel van de dorpen in het gebied zijn wierdedorpen. De basis voor hun ontstaan is gelijk, namelijk de deels kunstmatig verhoogde ligging op een kwelderwal. Uit meerdere verhoogde woonplaatsen kan een grotere dorpswierde ontstaan. Vanuit morfologische kenmerken wordt onderscheid gemaakt tussen radiaire en orthogonale wierden. Radiaire wierden zijn min of meer rond. Perceelsscheidingen lopen straalsgewijs vanuit het midden naar de rand. Orthogonale wierden hebben een rechthoekig verkaveling- en stratenpatroon. Dit onderscheid is met betrekking tot de wierden in de gemeente Winsum echter niet altijd eenduidig. Ezinge geldt als schoolvoorbeeld van een radiair wierdendorp. Rasquert en Ranum neigen naar een radiaire verkaveling. Garnwerd, Feerwerd en Tinallinge hebben een duidelijk orthogonale structuur. Markant zijn de dubbelwierden in de gemeente Winsum: Feerwerd, Winsum en Rasquert. Bij het ontstaan zou een gemeenschappelijke kreek een rol hebben kunnen spelen.

- Aduarderzijl is een voorbeeld van een zogeheten kruisdorp van beperkte omvang. Kruisdorpen vallen net als bovengenoemde wierdedorpen binnen de categorie komdorpen. Kruisdorpen liggen op kruispunten van (water) wegen en zijn ontstaan vanwege bedrijvigheid die samenhangt met deze verkeersfunctie. Net als andere kruisdorpen is Aduarderzijl van oorsprong sterk op het water gericht. Aduarderzijl is ontstaan langs de haven die uitmondt in het Reitdiep en is van oorsprong een dorp van scheepsjagers, vooral gericht op de schepen die via het Reitdiep op de stad Groningen voeren.

- Op de overgang tussen het wierdenlandschap naar de jongere polders van de Waddenkust ligt Den Andel. Dit dorp vertoont kenmerken van een dijkdorp. Dijkdorpen vallen binnen de categorie streekdorpen en zijn ontstaan aan een weg over een oud dijktracé. De lintbebouwing bestaat vooral uit woonbebouwing en voorzieningen en volgt nauwgezet het oude dijkverloop. De toename van het aantal woningen en kleinschalige arbeiderswoningen na 1850 leidt niet tot kernvorming. De achtererven van de bebouwing, aan weerszijden van het dijkprofiel, grenzen aan het open landschap. Centrale delen van de kern zijn dichter bebouwd met vrijwel gesloten straatwanden.

  Deze categorisering doet echter niet volledig recht aan de oorsprong van Den Andel. Op deze plek zijn archeologische vondsten bekend uit de zevende eeuw. Het dorp heeft een dertiende-eeuwse kerk gebouwd op een kerkwierde opgeworpen langs een lokale kwelderkreek. Later heeft het dorp zich in noordelijke richting verplaatst langs het tracé van de oude zeedijk (Oldiek), waardoor de huidige structuur zich laat lezen als die van een dijkdorp.

07. Oude Wierdenlandschap

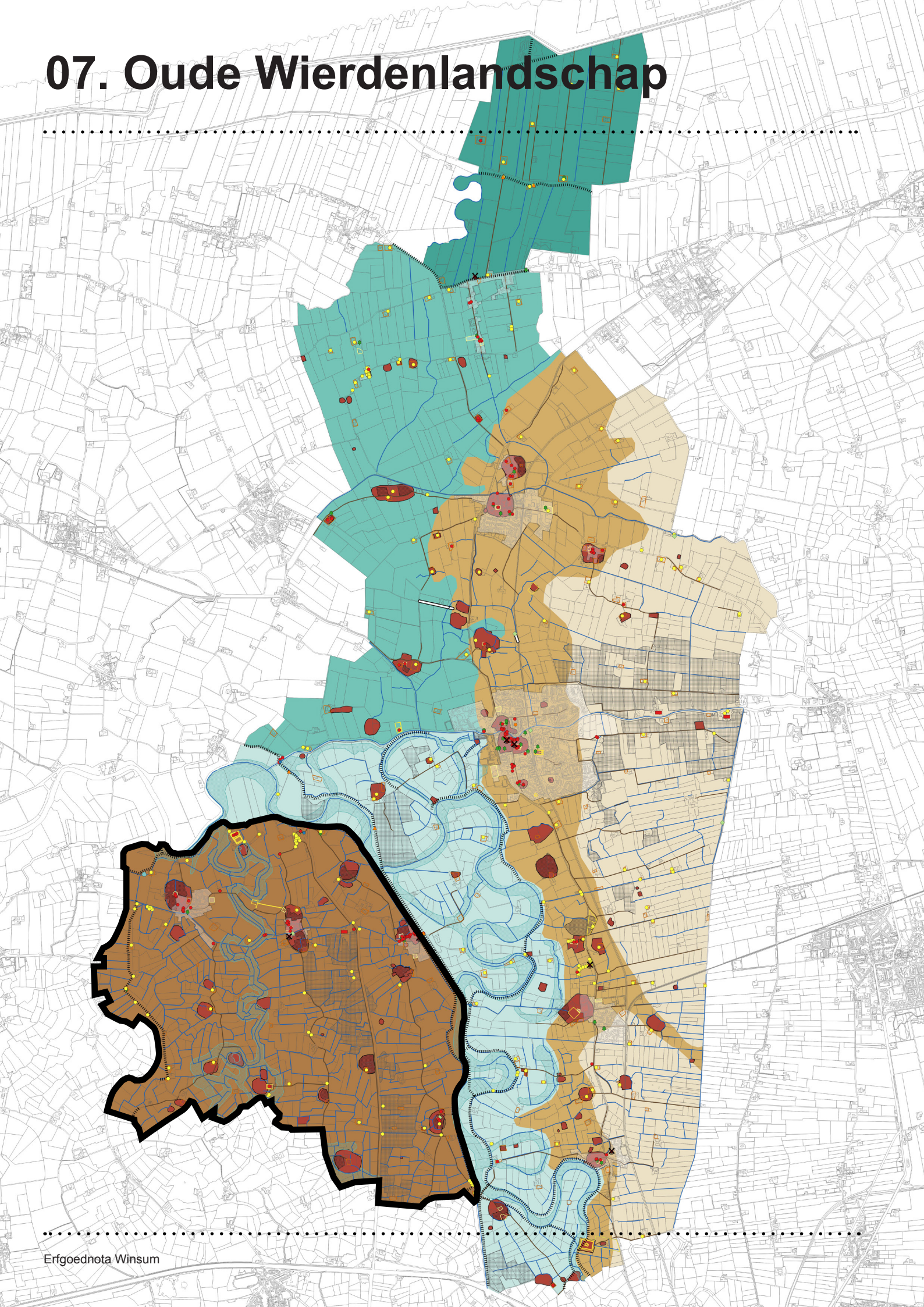

Middag

Middag maakt deel uit van het gemeentegrens overschrijdende gebied Middag-Humsterland. Middag is een verbastering van “Midage” of “mid oog”, met de betekenis “middelste eiland”. Middag en Humsterland vormen aanvankelijk een schiereiland respectievelijk een eiland in de monding van de Hunze, met de voormalige zeearm van de Oude Tocht / Kliefsloot als scheiding tussen Middag en Humsterland en het Reitdiepgebied als oostelijke en noordelijke begrenzing van Middag.

Middag wordt doorsneden door de oude meanders van de voormalige getijdenrivier, de Middagsterriet, ook wel aangeduid als Feerwerdertocht, een voorzetting van het systeem van het Eelder- / Peizerdiepje. In het landschap zijn sporen van de voormalige ringdijken rond de (schier)eilanden terug te vinden. Het gebied is in 2005 van rijkswege aangewezen als Nationaal Landschap. Ook is het gebied voorgedragen voor plaatsing op de Unesco-Werelderfgoedlijst omdat het hier het meest gave van de verschillende Europese wierdenlandschappen betreft. Middag-Humsterland is uiteindelijk niet separaat als Werelderfgoed gewaardeerd, maar wel als onderdeel van het monument “Waddenkust”.

De dorpen en wierden hebben een logische historische plek, namelijk op de verhoogd gelegen kwelderruggen, nabij geulen. Waardevolle landschapselementen zijn naast de wierden onder meer de oorspronkelijke onregelmatige blokverkaveling, het kleinschalige slotenpatroon en de kronkelende diepjes. Binnen de complexe verkaveling rond de wierden komen zowel valgen, vennen als meeden voor. Het landschap kent een grote openheid als gevolg van het vrijwel ontbreken van beplanting behalve op en om erven en langs bepaalde wegen.

In het centrale deel van Middag werd in de Vroege middeleeuwen een laag “knikklei” afgezet. Het ontstaan van knikklei is op pagina 30 nader toegelicht. Knikkige kleigronden wateren van nature slecht af en zijn landbouwkundig ongunstig; ze werden vooral gebruikt als hooiland (meeden). Op diverse plaatsen in Middag zijn knikkleigronden “afgeticheld” en gebruikt voor de fabrikage van baksteen.

Veel sloten in Middag (en het aangrenzende Humsterland) kronkelen en hebben een natuurlijke oorsprong. De basis van dit slotenpatroon werd gevormd door de voormalige wadgeulen (kreken en prielen). Hieruit is een zeer onregelmatig, kleinschalig kavelpatroon ontstaan waarin de oorspronkelijke waddenstructuur nog herkenbaar is. Omdat in dit gebied geen klassieke ruilverkaveling heeft plaatsgevonden is in Middag-Humsterland de relatie tussen oude waterlopen, het slotenpatroon, de locatie van dorpswierden en huiswierden en de loop van oude wegen en dijken goed herkenbaar gebleven. Deze unieke waarden vormden de basis voor de erkenning in 2005 van Middag-Humsterland als Nationaal Landschap. De vrij schaarse bebouwing wordt ontsloten door met name van noord naar zuid lopende doorgaande wegen. In het open gebied vormen de boerderijplaatsen en wierdendorpen waardevolle silhouetten.

07. Oude Wierdenlandschap

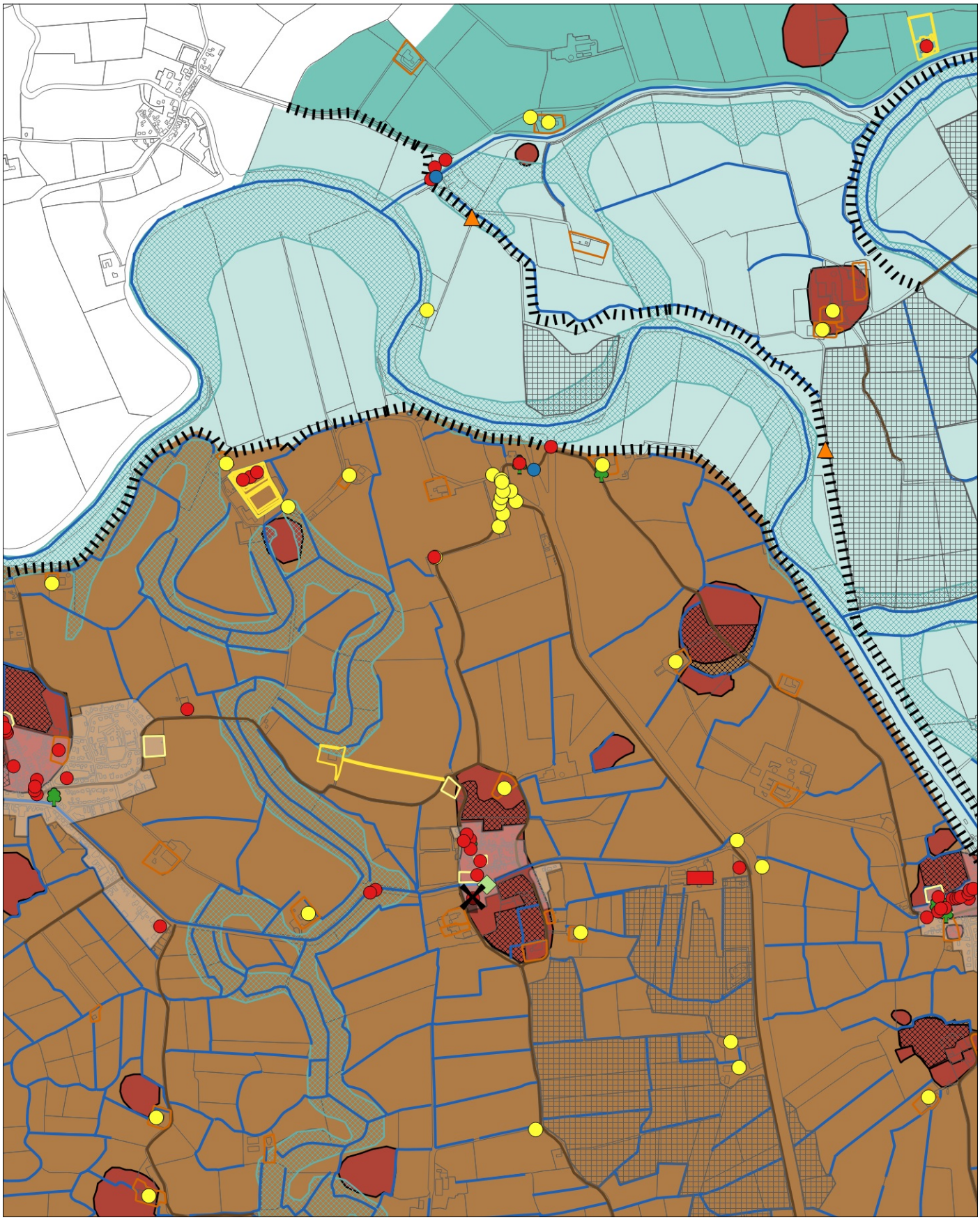

uitsnede Erfgoedkaart

Middag (vervolg)

De volgende legenda-eenheden zijn relevant voor Middag:

Waterlopen, onderverdeeld in beschermde waterlopen (vastgelegd in het Bestemmingsplan Buitengebied van de gemeente Winsum), oude meanders (aan de hand van de fysisch-geografische kaart) en overige karakteristieke waterlopen. Door de nauwe onderlinge verwevenheid maakt het historische slotenpatroon tegelijk het verkavelingspatroon inzichtelijk. Het patroon van kronkelende sloten, voormalige geulen en prielen, contrasteert met de rechte lijn van het vermoedelijk omstreeks 1400 voltooide Aduarderdiep. Met het graven van dit kanaal werd de waterafvoer sterk verbeterd en kwam de watervoerende functie van de Kliefsloot uiteindelijk te vervallen.

Het Aduarderdiep (vermoedelijk 1400) mondt door middel van de Aduarderzijl uit in het Reitdiep. Bij dit type uitwateringssluis kan bij eb worden gespuid, en blijft tevens scheepvaart mogelijk. Bij de Aduarderzijl is sprake van een dubbel systeem met twee zijlen naast elkaar.

De wegen op de erfgoedkaart betreffen alle wegtracés van de Kadastrale Minuut uit omstreeks 1830 en andere 19e eeuwse kaarten die ook nu nog herkenbaar in het landschap aanwezig zijn. De doorgaande wegen in Middag bestaan uit een drietal noord-zuidlopende structuren. Opvallend is dat deze wegen, van elkaar gescheiden door en evenwijdig aan voormalige getijdenrivieren slechts sporadisch onderling zijn verbonden. De ‘oversteek’ is slechts mogelijk tussen Feerwerd en Ezinge, bij Aduarderzijl, bij Garnwerd en bij Wierumerschouw. Ook nu zijn weinig doorgaande oost-westverbindingen in het gebied aanwezig. Daarnaast is een historische trekweg aanwezig langs het Aduarderdiep. Veel boerderijen in het gebied liggen aan doodlopende wegen. Enkele wegen vallen samen met dijktracés, zoals langs de Oude Tocht, en langs het Reitdiep in het noorden van Middag. In het gebied zijn ook veel kerkenpaden geweest. Deze voetpaden zijn mede als gevolg van de ruilverkaveling vrijwel geheel verdwenen. In het kader van het Convenant Middag-Humsterland is de ontsluiting vrij recentelijk sterk verbeterd. Er zijn veel fietspaden aangelegd die door een tweetal bruggen worden verbonden. Een opmerkelijk element is de mijlpaal bij Feerwerd, gelegen bij de brug aan de Torensmaweg. Op dit gietijzeren paaltje staat het aantal kilometers vermeld, gemeten vanaf het Goudkantoor in Groningen.

Wierden nemen een prominente plek in binnen het nederzettingenpatroon. De oudste wierden hebben zich meestal ontwikkeld uit vlaknederzettingen uit de Vroege of Midden IJzertijd op de kwelderwallen, zoals bijvoorbeeld het radiaire wierdendorp Ezinge. Bedijkingen maken op den duur een einde aan de noodzaak om op een wierde te wonen, waardoor vooral boerderijen van wierden verdwijnen. Een wierdedorp als Garnwerd heeft zich na de komst van de Reitdiepdijk in de zeventiende eeuw in oostelijke richting ontwikkeld. Van veel wierden is daarnaast de verschijningsvorm ingrijpend gewijzigd door de commerciële afgraving van de gronden. Deze afgraving komt in de 19e eeuw op gang om de structuur van schrale veen- en zandgronden elders te verbeteren. De wierde van Krassum is recentelijk weer aangevuld.

07. Oude Wierdenlandschap

uitsnede Erfgoedkaart

Middag (vervolg)

Nabij de westelijke begrenzing van Middag is een dijktracé aanwezig langs de voormalige kweldergeul van de Oude Tocht / Kliefsloot. Verder zijn historische dijken aanwezig langs het Reitdiep, inclusief het omstreeks 1630 omgelegde deel bij Garnwerd.

Bij de dijk langs de Oude Tocht nabij Ezinge is een kolk aanwezig. Ook ten westen van Aduarderzijl bevindt zich een kleine kolk. Deze kolken herinneren aan dijkdoorbraken waarbij aan de binnenzijde van de dijk een gat werd uitgeslepen.

Niet alleen in de Meeden, ook in Middag komen percelen voor die ten behoeve van de baksteenfabricage zijn afgeticheld. Ter weerszijden van het Aduarderdiep zijn dergelijke afgegraven percelen aanwezig.

In Middag is nog 1 tichelwerk herkenbaar aanwezig. Dit betreft de steenfabriek Feerwerd aan de Torensmaweg bij Feerwerd. Deze fabriek was operationeel van 1855 tot 1974. Langs het Aduarderdiep waren daarnaast nog twee tichelwerken aanwezig die niet meer herkenbaar in het landschap aanwezig zijn. Wel zijn bij enkele boerderijopritten aan de westkant van het Aduarderdiep nog restanten aanwezig van het smalspoor dat werd gebruikt om de afgetichelde aarde naar de fabriek te transporteren. Opmerkelijk is ook het tunneltje gerelateerd aan het tichelspoor. Het tunneltje bevindt zich onder de weg in Oostum, iets ten noorden van het kerkperceel.

In Middag zijn vrijwel alle dorpen van het type komdorp met als nadere typering wierdedorp. Nabij het Aduarderdiep vormt het komdorp – kruisdorp Aduarderzijl de enige uitzondering.

De waardevolle boerderijerven in Middag kennen een verspreide ligging, deels op (de flank van) wierden. Door de hoog opgaande (singel)beplanting tonen de erven meestal als groene eilanden in de open ruimte. De oriëntatie van de boerderijen op deze erven is wisselend, maar regelmatig met de schuurgevels naar de weg gekeerd.

De rijksmonumentale bebouwing is vooral op de grotere wierden in Middag geconcentreerd, in Ezinge, Feerwerd en Oostum. Dit betreft met name woonbebouwing, kerken en enkele molens. Daarnaast komen enkele boerderijen in het buitengebied voor, en een beperkt aantal overige objecten, zoals 2 rolpalen bij Feerwerd en de sluis en het Zielhoes van Aduarderzijl.

07. Oude Wierdenlandschap

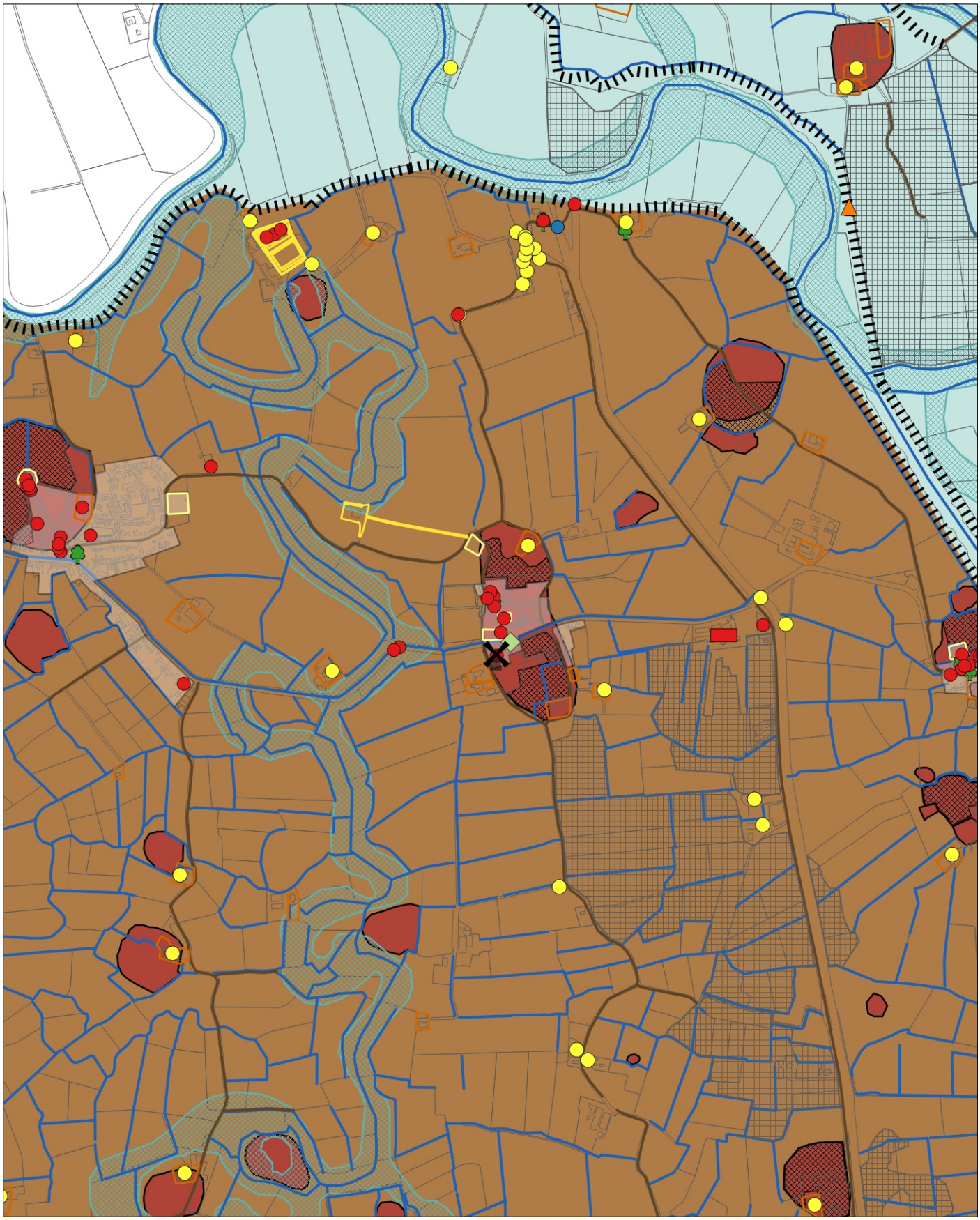

uitsnede Erfgoedkaart

Middag (vervolg)

Het merendeel van de karakteristieke objecten in het buitengebied van Middag betreft agrarische bebouwing met een verspreide ligging. Het overheersende boerderijtype is het kop-(hals-)romptype. Ook komen enkele dwarshuisboerderijen voor en boerderijen van het Oldambtster type. Daarnaast zijn enkele arbeiderswoningen en keuterijen als karakteristiek benoemd. Langs de doorgaande wegen staan verder enkele karakteristieke dwarshuizen en een villa. In Adorp komen veel “koemelkershuizen” voor (Wierumerschouwsterweg, Provinciale weg). Ze werden rond 1915 met subsidie gebouwd om de positie van landarbeiders te verbeteren. Ze bestaan uit een bescheiden woonhuis met aangebouwde schuur. Een enkel exemplaar buiten de bebouwde kom is aangewezen als karakteristiek object. De eenvoudige dorpsbebouwing in Aduarderzijl is met 9 panden vertegenwoordigd.

Borgen en borgterreinen getuigen tot vandaag van de (verdwenen) invloed van de Ommelander jonkers. Borgen komen veelal voor uit de steenhuizen die deze lokale elite bouwt ter verdediging van bezit en rechten. Op basis van de Provinciale Waardenkaart worden in Middag de volgende borgterreinen onderscheiden: Allersma, Aldringaheert, Beswerd en de Grote borg ten westen van Feerwerd. Bij de Allersmaborg is het gegroeide geheel van terrein, beplanting en bebouwing nog in tact en rijksbeschermd.Van de overige borgen zijn slechts de terreinen nog afleesbaar in het landschap.

Vanaf omstreeks 1450 doen molens hun intrede in het gebied. De twee nog bewaard gebleven historische windmolens in Middag zijn beide rijksbeschermd. Dit betreft de molen Joeswert te Feerwerd en molen De Meeuw in Garnwerd.

Kerkhoven en pastorietuinen dragen bij aan het groene karakter van het landschap en de kernen. Een voorbeeld van dergelijke terreinen kan worden gevonden in Garnwerd. Naast de kerk op het kerkhof staat de pastorie met forse tuin. Ten zuiden van de kern is een oude begraafplaats aanwezig. Vergelijkbare terreinen komen in Middag verder voor in Oostum, Feerwerd en Ezinge.

Op de lijst van Waardevolle bomen in de gemeente Winsum staan voor Middag bomen vermeld in de bebouwde kom van Ezinge, Feerwerd, bij de kerk in Garnwerd. In het buitengebied staat een enkele boom vermeld op een boerderijerf en verder 8 leibomen bij het Zielhoes in Aduarderzijl.

08. Oude Wierdenlandschap

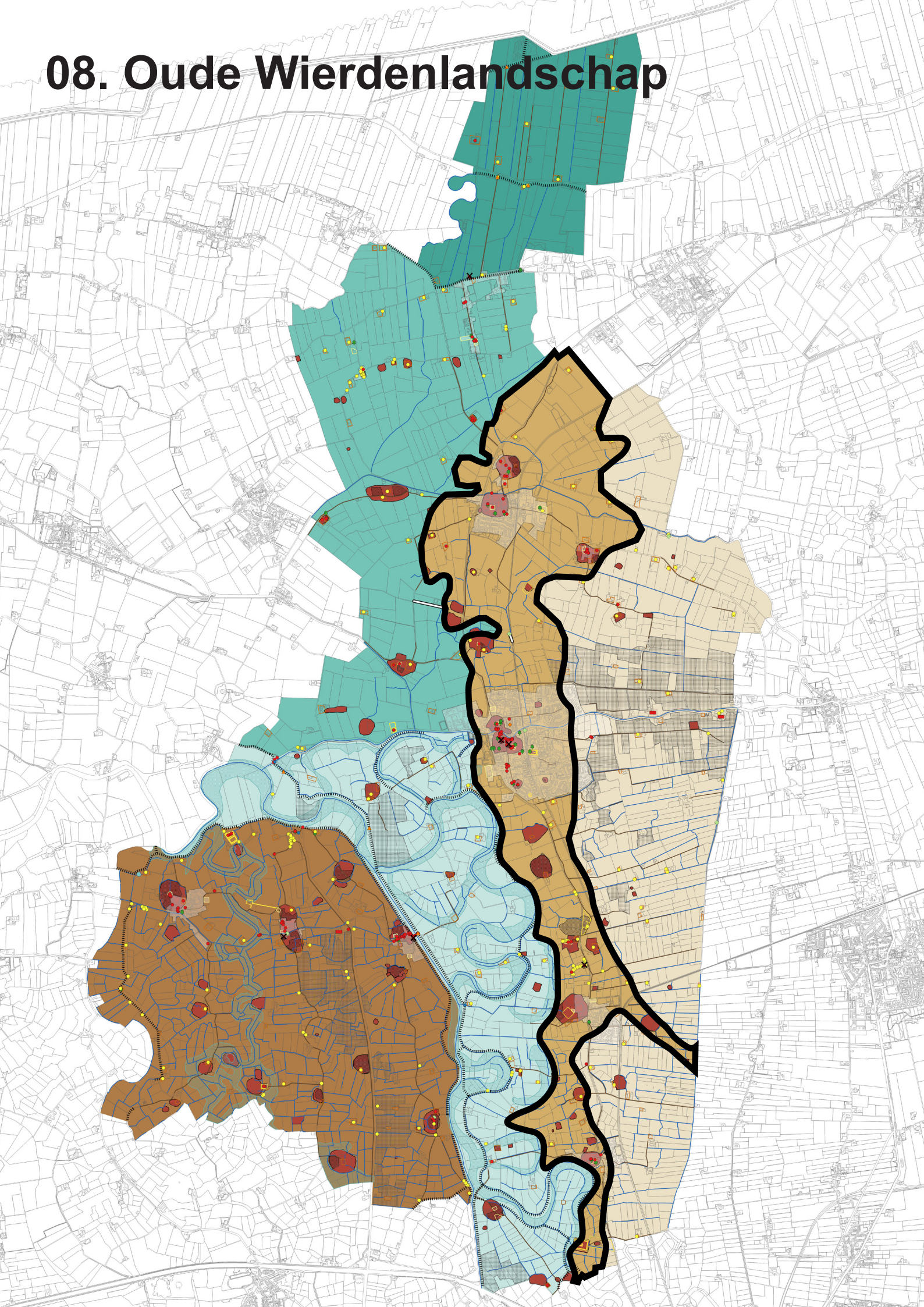

Centrale Kwelderwal

De centrale kwelderwal vormt een belangrijke ontginningsas in het wierdengebied van de gemeente Winsum. De noord-zuid lopende kwelderwal zelf is een belangwekkend aardkundig element en vormt de belangrijkste vestigingsplaats in het gebied. Hier komt de bewoonde wierdenreeks Adorp-Sauwerd-Wetsinge-Tijum-Valcum-Bellingeweer-Winsum/Obergum-Ranum-Baflo-Rasquert tot stand. Ook nu is hier sprake van de grootste dynamiek op dorpse schaal. De wierdedorpen met hun groene silhouet en daartussen laanbeplanting bepalen het beeld van de centrale kwelderwal. Zo is een onderscheid ontstaan tussen de meer besloten wereld van de centrale kwelderwal en het weidsere, schaarser bebouwde Reitdiepgebied aan de westzijde en de eveneens veel opener Meeden. Ook tussen de centrale kwelderwal en het jongere wierdenlandschap ten noordwesten daarvan bestaat een subtiel verschil in openheid. Het verkavelingpatroon is rijk geschakeerd, met zowel sporen te vinden van een zeer oud verkavelingstype, de onregelmatige blokverkaveling met soms kleine, grillig gevormde percelen als meer regelmatige, grootschalige verkavelingen. Deze laatste zijn ook het resultaat van ruilverkavelingen.

08. Oude Wierdenlandschap

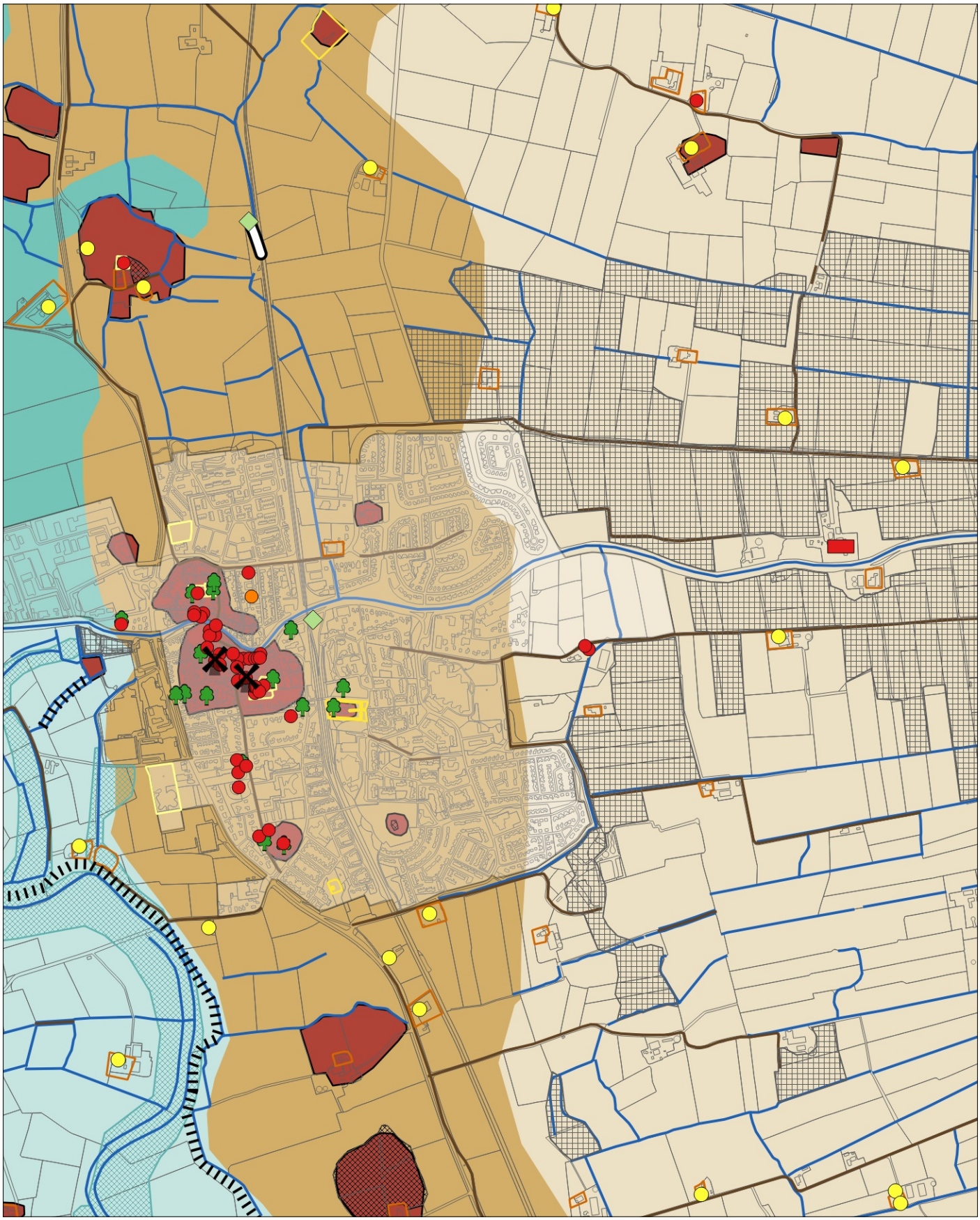

uitsnede Erfgoedkaart

Centrale Kwelderwal (vervolg)

De volgende legenda-eenheden zijn relevant voor de centrale kwelderwal:

Onderverdeeld in beschermde waterlopen en karakteristieke waterlopen. Opvallend is dat de waterlopen op beide flanken van de Centrale Kwelderwal, zowel richting het Reitdiepgebied als richting de Meeden nagenoeg geheel oost-west zijn gericht. Ook het doorgaande Winsumerdiep, gegraven in de tiende eeuw, kent deze richting. Het Winsumerdiep speelde een belangrijke rol bij de waterafvoer en het transport van bijvoorbeeld baksteen. Alleen het Rasquerdermaar, een waterloop rond Rasquert met deels natuurlijke oorsprong wijkt af van dit patroon. De centrale kwelderwal is op enkele plekken doorbroken door oude inbraakgeulen.

Het tracé van de belangrijkste doorgaande route volgt de hoofdrichting van de Centrale Kwelderwal. Deze route, die de wierden op logische wijze aaneen rijgt moet een van de oudste wegen van Europa zijn, maar heeft nu vooral het karakter van een negentiende-eeuwse klinkerweg. Opvallend is dat tussen Baflo en Ranum geen historische weg van betekenis aanwezig was. Hier liep wel een voetpad langs het Baffelder Maar. De huidige doorgaande wegen volgen deels de oude routes. Haaks op de route over de Centrale Kwelderwal liggen ter weerszijden van het Winsummerdiep twee oost-west verbindingen, waaronder de Munsterweg richting de Wolddijk.

Tussen 1922 en 1942 was de Marnelijn in gebruik. Deze spoorlijn verbond Winsum met Zoutkamp. Van deze lijn zijn nog enkele relicten bewaard gebleven. Een belangrijk relict bevindt zich ten oosten van Ranum en bestaat uit een stuk spoorbaanlichaam met een duiker. Bij het station in Winsum bevindt zich een restant van een draaischijf.

De wierden op de Centrale Kwelderwal vormen duidelijke zuid-noord gerichte reeks. Enkele wierden, zoals Tinallinge en Arwerd wijken van dit patroon af. Laatstgenoemde wierde ligt op een uitloper van de kwelderwal ten oosten van Sauwerd. Een aantal van de grotere wierden zijn ook nu nog bebouwd en herkenbaar als dorpswierde. De wierde van Valcum is recentelijk weer aangevuld.

Op de oostelijke flank van de rug, in een vrij langgerekte strook ten oosten van Winsum komen afgetichelde percelen voor. Het merendeel van de afgetichelde percelen bevindt zich echter in de Meeden.

De waardevolle boerderijerven op de Centrale Kwelderwal kennen een verspreide ligging, met enige concentratie op (de flank van) wierden. Door de hoog opgaande (singel)beplanting tonen de erven meestal als groene eilanden in de open ruimte. Richting de Meeden zijn veel boerderijen oost-west georiënteerd, overeenkomstig de hoofdrichting in de verkaveling.

08. Oude Wierdenlandschap

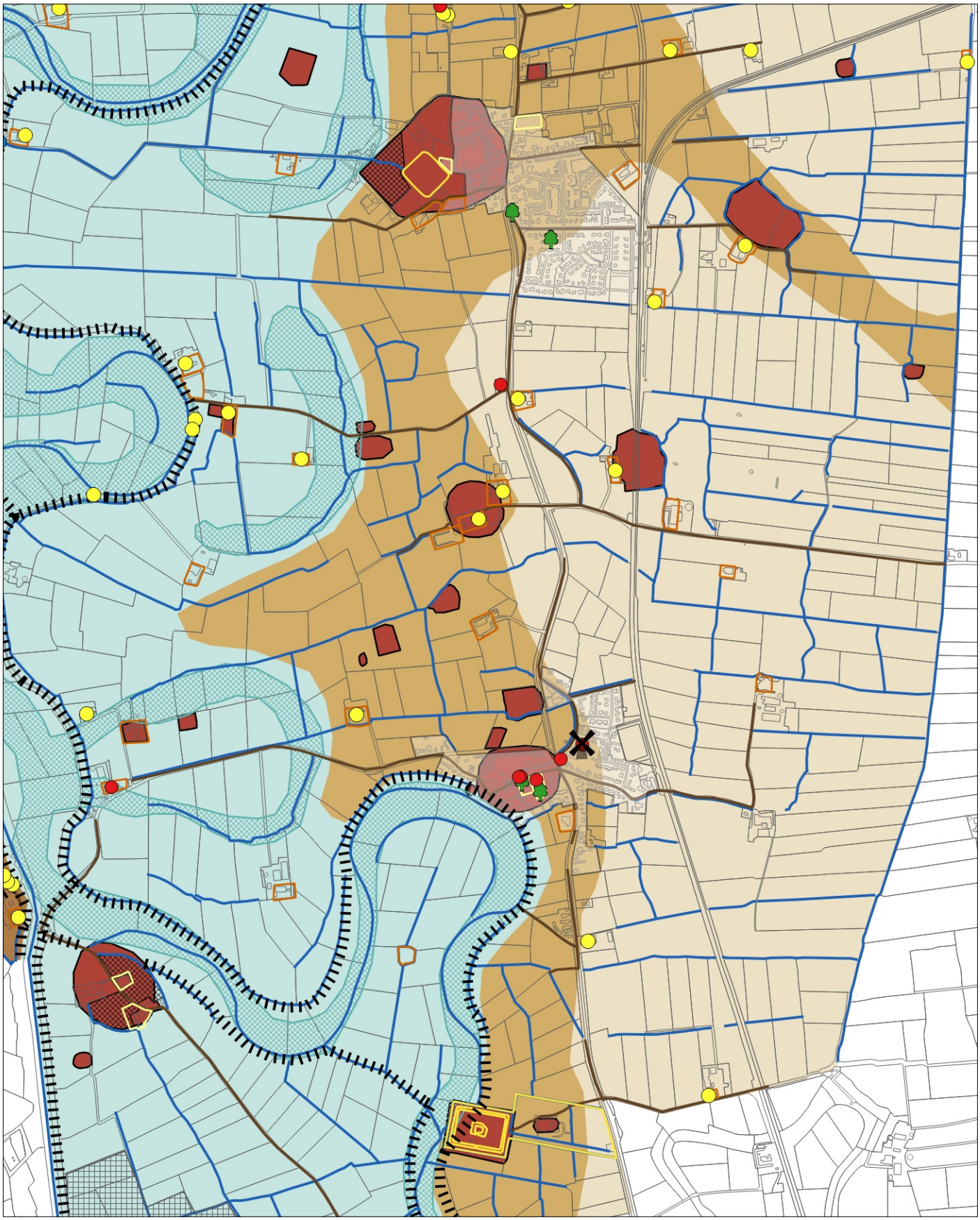

uitsnede Erfgoedkaart

Centrale Kwelderwal (vervolg)

De dorpen op de Centrale Kwelderwal zijn zonder uitzondering van het type wierdendorpen. Binnen dit type komen twee subgroepen voor: wierdendorpen met een radiaire structuur en wierdendorpen met een orthogonale structuur. Tinallinge is een wierdendorp met een duidelijk orthogonale structuur. Binnen het grondgebied van de hoofdkern van Winsum zijn drie losse wierden te onderscheiden: Obergum, Winsum en Bellingeweer.

De rijksmonumenten op de Centrale Kwelderwal zijn veelal op de wierden gesitueerd, en liggen met name in de kernen Winsum, Baflo en Rasquert. Daarbuiten komen enkele beschermde boerderijen voor en bijvoorbeeld de Joodse begraafplaats aan de Munsterweg.

Op de Centrale Kwelderwal komen in het buitegebied verspreid gelegen karakteristieke boerderijen voor van het kop-(hals-)romptype of uitgevoerd als dwarshuisboerderij. Langs de provinciale weg is sprake van enige concentratie van deze bebouwing. Verder komen enkele voormalige arbeiderswoningen voor. Als karakteristiek benoemd is daarnaast een deel van de overwegend sobere dorpsbebouwing in Klein en Groot Wetsinge.

Op basis van de Provinciale Waardenkaart worden op de Centrale Kwelderwal de volgende borgterreinen onderscheiden: Harssens (opeenvolging van verschillende borgterreinen), Onstaborg te Sauwerd, Nieuw-Onsta bij Wetsinge, Tamminga bij Bellingeweer, Oost-Ripperda te Winsum en de Sasmaborg te Baflo. Op de genoemde borgterreinen is geen historische borgbebouwing bewaard gebleven. Het terrein van de Westelijke Ripperdaborg is tegenwoordig niet meer in het landschap te herkennen. Dit borgterrein is op de archeologische beleidskaart opgenomen.

De vier nog bewaard gebleven historische windmolens op de Centrale Kwelderwal zijn rijksbeschermd. Dit betreft de molen Eureka te Klein-Wetsinge, de molens De Vrienschap en De Ster te Winsum en de molen Aeolus te Adorp, gebouwd in 1851.

Oude kerkterreinen, pastorie-erven en begraafplaatsen komen voor in Adorp, Sauwerd, Groot-Wetsinge, Bellingeweer, Winsum, Obergum, Ranum, Tinallinge en Baflo. Rasquert is de enige grotere nederzetting zonder eigen kerkhof.

Op de lijst van Waardevolle bomen in de gemeente Winsum staan voor de Centrale Kwelderwal bomen vermeld in Adorp, Sauwerd, Baflo en Rasquert. Het merendeel bevindt zich in Winsum/Obergum. Zo is de Hoofdstraat Winsum / Bellingeweer voorzien van belangwekkende laanbeplanting. Ook is in Winsum een boomgaard aangewezen, een restant van de voormalige appelhof van de Ripperdaheerd.

09. Oude Wierdenlandschap

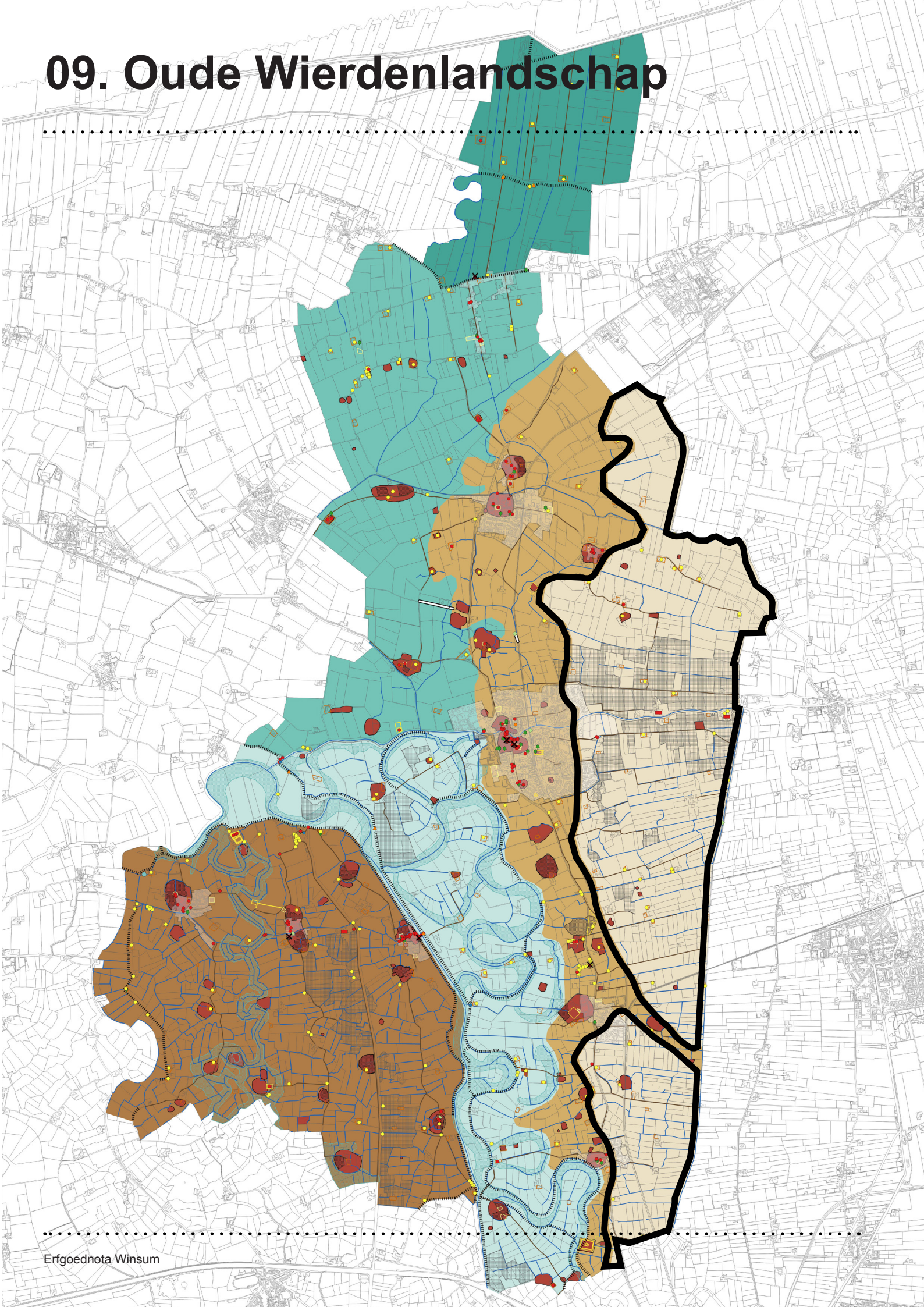

Meeden

Het meest oostelijke deel van de gemeente neemt een bijzondere plaats in binnen het oude wierdenlandschap. Dit lager gelegen gebied vindt haar oorsprong in een kweldervlakte begrensd door de hoger opgeslibde centrale kwelderwal. In dit gebied werd in de Vroege middeleeuwen een laag “knikklei” afgezet. Knikklei ontstaat als er ‘s winters achter de kwelderwal zeewater blijft staan dat zich vervolgens mengt met zuur water aangevoerd uit een veengebied. In deze wateren vormt zich dan – buiten de invloed van de getijden – een laag zure brakwaterklei die de eigenschappen van leem heeft. Door deze ondoordringbare laag knikklei werd het profiel van de kleibodem landbouwkundig “ongunstig”. Knikkige kleigronden wateren van nature zeer slecht af en werden gebruikt als hooiland (meeden). Veel knikkleigrond in de meeden is “afgeticheld” en gebruikt voor de vervaardiging van baksteen.

Dit gebied werd vanaf circa 900 vanuit de wierden op de kwelderwal ontgonnen. Kenmerkend is een rationele, opstrekkende ontginningsverkaveling. Dit verkavelingspatroon was geheel gericht op een uitgestrekte hoogveenkoepel die zich toen rond het huidige Bedum en Ten Boer bevond. Toen dit veen door ontginning en akkerbouw volledig was verdwenen, werd om dit ingeklonken gebied de Wolddijk gelegd.

De meeden van Ranum, Tinallinge, Baflo en Rasquert hebben eveneens een west-(noord)oost gericht verkavelingsrichting, maar hier was het oorspronkelijk slotenpatroon veel minder “opstrekkend”. De omvang van de veengronden in het achterland van deze dorpen was veel geringer.

Vanaf de negentiende eeuw wordt door de waterschappen polderbemaling toegepast. De relatief lage en natte gronden zijn van binnen naar buiten in gebruik als respectievelijk vennen (weilanden) en meeden (hooilanden). De Meeden kent een eigen sociaal-culturele identiteit. Kenmerkend zijn onder meer de vetweiderij en de koemelkers. Met name langs het Winsumerdiep komen afgetichelde terreinen voor, gebieden binnen getijdeafzettingen waarbij de laag zware klei is afgegraven ten behoeve van de baksteenfabricage.

Het weidse, open gebied met relatief weinig opgaande bomen is dun bevolkt. In dit gebied komen geen bomen voor op de lijst van waardevolle bomen. Opvallend is ook het nagenoeg ontbreken van doorgaande wegen in oostelijke richting. De Munnikeweg is een uitzondering; de weg verbindt een doorwaadbare plek in de Hunze (nabij Wierumerschouw) met de weg Groningen-Winsum. De Munnikeweg verbindt dus de doorgaande routes op de westelijke en de oostelijke oeverwal. De Aduarder monniken zullen deze verbinding richting Bedum reeds hebben gebruikt. Typisch zijn de not- of nutwegen die loodrecht op de centrale weg staan. Ze lopen dood in de meeden en dienden voor de afvoer van landbouwproducten. Ook vele boerderijen zijn bereikbaar via deze doodlopende wegen. De boerderijen zelf zijn overwegend soberder van karakter dan elders in de gemeente.

09. Oude Wierdenlandschap

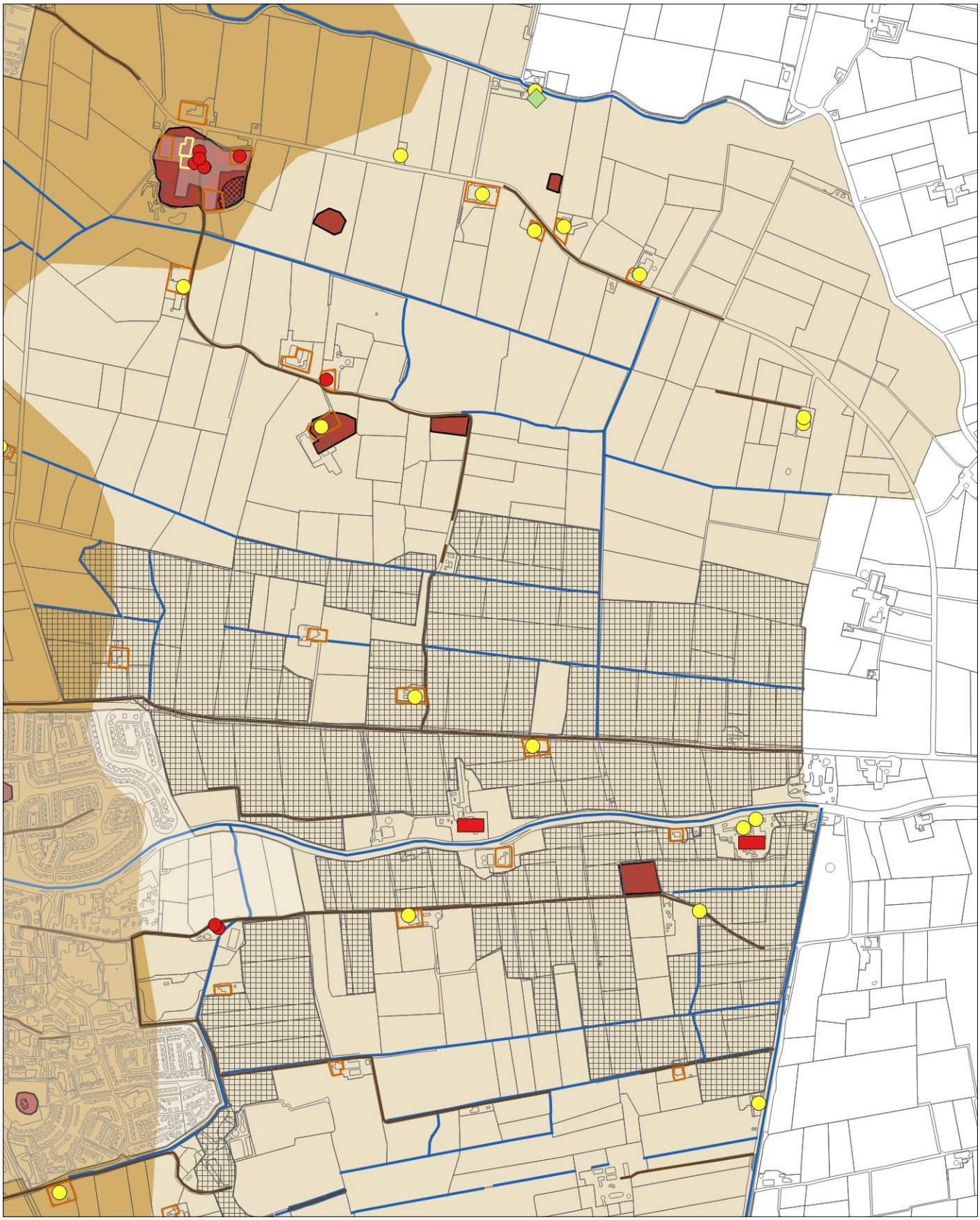

uitsnede Erfgoedkaart

Meeden (vervolg)

De volgende legenda-eenheden zijn relevant voor de Meeden:

De waterlopen in de Meeden zijn nagenoeg alle oost-west georiënteerd, als gevolg van de opstrekkende verkaveling in het gebied waarin deze richting dominant is. Ook het doorgaande Winsumerdiep, gegraven in de tiende eeuw, kent deze richting. Het Winsumerdiep speelde een belangrijke rol bij de waterafvoer en het transport van bijvoorbeeld baksteen. Opvallende uitzondering is de Oude Ae langs de oostgrens van het gebied. Vanaf deze oude waterscheiding lopen de waterwegen veelal dood op de Centrale Kwelderwal, parallel aan de wegenstructuur in het gebied.

Net als de waterlopen zijn ook de wegen in het gebied nagenoeg alle oost-west georiënteerd. Deze zogeheten not- of nutwegen, bedoeld voor het binnenhalen van de oogst en het hooi, lopen vanaf de doorgaande weg op de Centrale Kwelderwal in oostelijke richting. Deze wegen zijn in principe doodlopend. Uitzonderingen zijn de beiden wegen parallel aan het Winsummerdiep. De zuidelijke verbinding van deze twee, de Munsterweg, vormt een historische route van de Wolddijk met de Kerkstraat in Winsum. In Winsum sloot dit tracé aan op de historische route over de Centrale Kwelderwal. De Munnikeweg is pas later doorgetrokken tot de Wolddijk.

De wierden in het gebied zijn vooral kleinere huiswierden die deels later zijn verlaten en/of afgegraven.

Kenmerkend voor de Meeden is het voorkomen van veel afgetichelde percelen ter weerszijden maar vooral ook ten noorden van het Winsumerdiep. Daarnaast komen ook enkele verspreide locaties voor.

In de Meeden bevinden zich 2 historische tichelwerken waarvan de resten nog zichtbaar zijn in het landschap. Dit betreft De Brake en Woellust ter weerszijden van het Winsumerdiep. De fabriekshal, ringoven en (afgetopte) fabriekspijp van Woellust (1795-1981) zijn aangemerkt als karakteristieke objecten. Opmerkelijk is ook de steiger annex loskade aan de Oude Ae. Op deze steiger is het oude smalspoor nog aanwezig.

De waardevolle boerderijerven in de Meeden worden ontsloten door de doodlopende not- of nutwegen, met af en toe een zijtak. Door de erfbeplanting tonen de erven meestal als groene eilanden in de open ruimte. Veel boerderijen zijn oost-west georiënteerd, overeenkomstig de hoofdrichting in de verkaveling.

Veel van de karakteristieke objecten in het buitengebied van de Meeden zijn boerderijen. Naast het kop(hals-)romptype komen ook regelmatig Oldambtster boerderijen voor. Veel historische boerderijbebouwing in het gebied is relatief jong, uit het begin van de twintigste eeuw. Enige concentratie van karakteristieke objecten is ten noordoosten van Groot Wetsinge en langs de Vennenweg ten oosten van Tinallinge.

Ten oosten van Tinallinge is een verhoging in het landschap herkenbaar. Deze molenbult geeft de locatie aan van een historische molen.

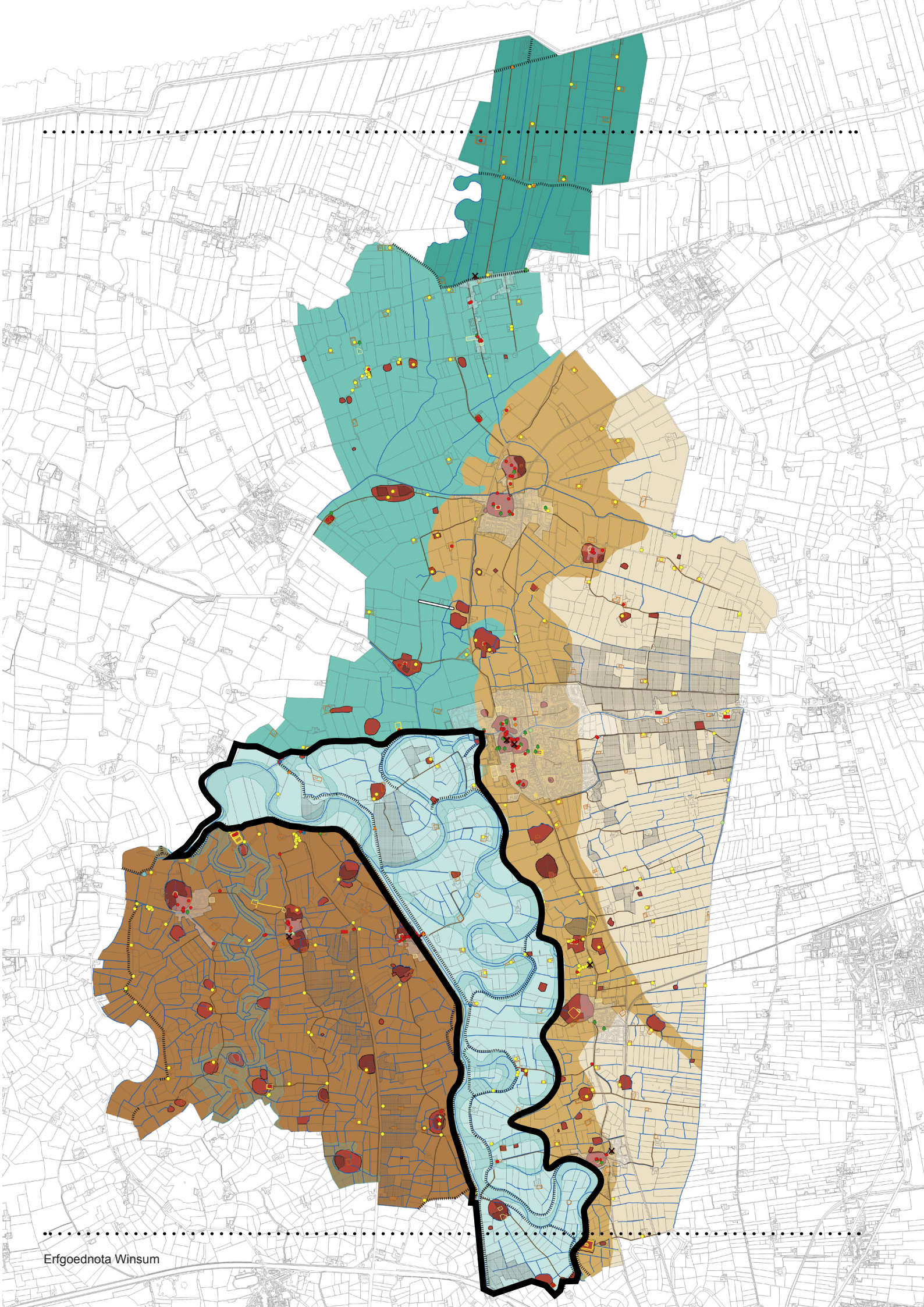

10. Reitdiepgebied

Het landschap van de oude zeearm van de Hunze, het latere Reitdiep, vormt de natuurlijke scheiding tussen Middag, de Centrale Kwelderwal en het Jongere Wierdengebied. De Hunze is nauw verbonden met het ontstaan van het wierdengebied dat zij doorsnijdt. Aanvankelijk kent de Hunze een noordelijke stroomrichting. Tussen circa 700 en 1000 na Christus dringen erosiegeulen bij de monding van de Lauwers zo diep binnen dat een westelijke doorbraak tot stand komt naar de Hunze. De noordelijke Hunzemonding slibt vervolgens dicht. De Lauwersboezem, met de brede zeearmen van de Hunze, de Oude Riet en de Lauwers, bereikt in de twaalfde eeuw zijn grootste omvang. Vanuit de hogere zandruggen en kwelderruggen wordt het land ontgonnen. Als grootgrondbezitters hebben het Cisterciënzer klooster van Aduard (gesticht in 1192) en het Gerkesklooster (Friesland, gesticht in 1240) lange tijd een belangrijke rol gespeeld bij de bedijking en inpoldering. Later vormen particulieren en overheden de belangrijkste partijen in dit proces. Het resterende deel van de oude Hunze en de doorbraak vanuit de Lauwerszee worden vanaf de 15^{e} eeuw Reitdiep genoemd. De opgeslibde kwelders langs het Reitdiep worden bedijkt en de vruchtbare klei ingericht met grootschalige akkers. In 1876 wordt het Reitdiep van de Lauwerszee afgesloten door de aanleg van zeesluizen bij Zoutkamp. In het stroomgebied stopt hiermee het proces van opslibbing.

De invloed van de zee is nog altijd in het landschap afleesbaar. Al zijn veel dijken inmiddels, verdwenen, de resterende dijklichamen getuigen van de strijd tegen de zee. Doordat de loop van de oude zeearm van de Hunze zich herhaaldelijk heeft verlegd is een tamelijk breed en open stroomgebied ontstaan. Tot de kwaliteiten van het Reitdiepgebied behoort de herkenbaarheid van verlaten stroomdraden, oude meanderbochten (zoals het Oude Diepje) en voormalige oeverwallen, ofwel buitendijkse opslibbingen. Het Reitdiepgebied onderscheidt zich in zijn grotere openheid van het omliggende wierdelandschap. De (schaarse) bebouwing, met name boerderijen met forse maatvoering en erfbeplanting, manifesteert zich in dit open landschap als groene elementen. Een deel van deze boerenplaatsen is ontstaan als kloostervoorwerk. Daarnaast komen cultuurhistorisch waardevolle elementen voor als zijlen, dijkcoupures en schotbalkhuisjes.

De twee wegen die de wierdenreeksen verbinden en als het ware het Reitdiepgebied begrenzen, de N361 en de weg over Oostum, behoren tot de oudste wegen van Europa. De weg over Oostum heeft zijn oorspronkelijke loop en karakter fraai bewaard. Er is een opvallende symmetrie in het Reitdiepgebied waarbij deze wegen een belangrijk element vormen.

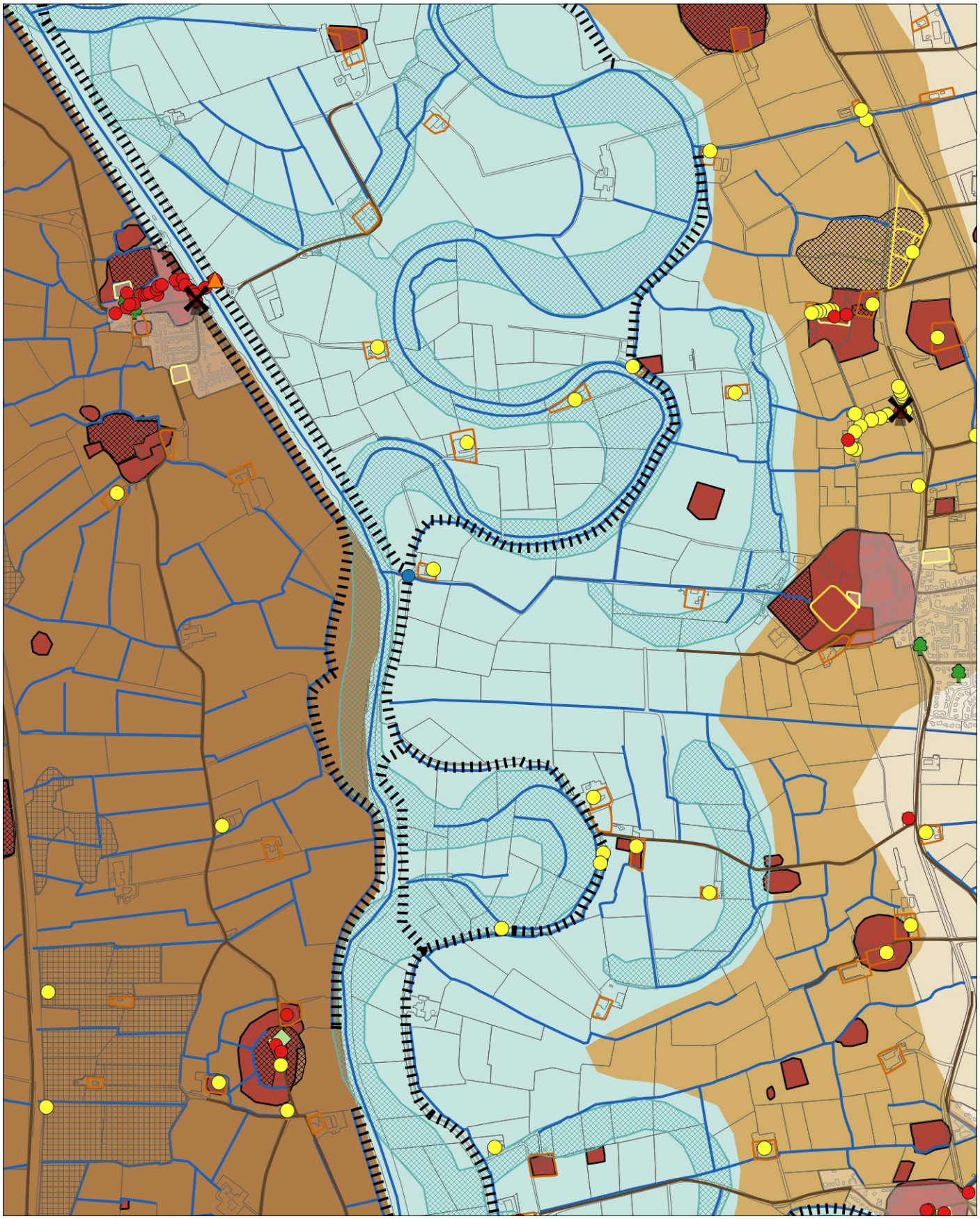

uitsnede Erfgoedkaart

10. Reitdiepgebied (vervolg)

De volgende legenda-eenheden zijn relevant voor het Reitdiepgebied:

Het Reitdiep ofwel de oude Hunze met haar meanderende en deels rechtgetrokken stroomdraden en dichtgeslibde meanders vormt de landschappelijke drager van het gebied. Het landschap laat zich lezen als resultante van de geleidelijk verschoven bedding van de voormalige getijderivier. De dichtgeslibde meanders zijn op hoogtekaarten goed zichtbaar. Binnen de meanders kunnen verschillende generaties worden onderscheiden. Drie dichtgeslibde meanders van de eerste generatie bevinden zich in het zuiden van het Reitdiepgebied. In het gebied van De Raken zijn voormalige meanders zichtbaar die bij het recht trekken van het Reitdiep tussen 1627 en 1629 zijn afgedamd. De kavelsloten geven het patroon van een vrij grootschalige blokkenverkaveling, met deels onregelmatig karakter.

Door middel van de zijlen, de Groningse benaming voor (uitwatering)sluizen, kon het overtollige water in het gebied worden gespuid op de oude getijderivier en was ook scheepvaart mogelijk. Nog zichtbaar in het landschap (en beschermd als rijksmonument) zijn de Wetsingerzijl en de Schaphalsterzijl. De Oldenzijl ten oosten van Winsum is als plek nog te herkennen, maar de zijl zelf is uit het landschap verdwenen. Wel herkenbaar, is de Wetsingersluis in het Reitdiep, even ten zuiden van de Wetsingerzijl. Deze sluis werd in 1875 aangelegd, verloor in 1931 de functie als schutsluis en fungeerde daarna als keersluis (noodstuw). In de jaren zeventig van de twintigste eeuw zijn het bovenhoofd en een gedeelte van de schutkolk ten behoeve van de scheepvaart gesloopt. Onlangs is de Wetsingersluis geheel gerestaureerd. De draaibrug fungeert als belangrijke schakel in een fietsroute.

Opvallend is dat er vrij weinig historische verbindingen van enige betekenis aanwezig waren. In de richting van de oversteekplaats bij Wierumerschouw zijn nog historische routes herkenbaar en ook bij de oversteek van Garnwerd. Illustratief voor het ontbreken van verbindingen is het feit dat toen rond 1500 een blokhuis aanwezig was bij Aduarderzijl voor het overzetten van de troepen een tijdelijke, houten brug moest worden gebouwd. Niet lang daarna was de brugverbinding alweer verdwenen, en het hout benut voor het herstel van de oorlogsschade aan de boerderijen in het gebied. De twee wegen die de wierdenreeksen verbinden en als het ware het Reitdiepgebied begrenzen, de N361 en de weg over Oostum, behoren tot de oudste wegen van Europa. De weg over Oostum heeft zijn oorspronkelijke loop en karakter fraai bewaard.

In het Reitdiepgebied komen twee grotere wierden voor. Wierum ligt op de westelijke oeverwal en stamt uit de vierde eeuw voor Christus. Schilligeham is een voormalig kloostervoorwerk. In het zuiden van het gebied bevindt zich de wierde van Paddepoel. Verder komen veel kleinere (huis)wierden voor. De wierde van Wierum is recentelijk weer aangevuld.

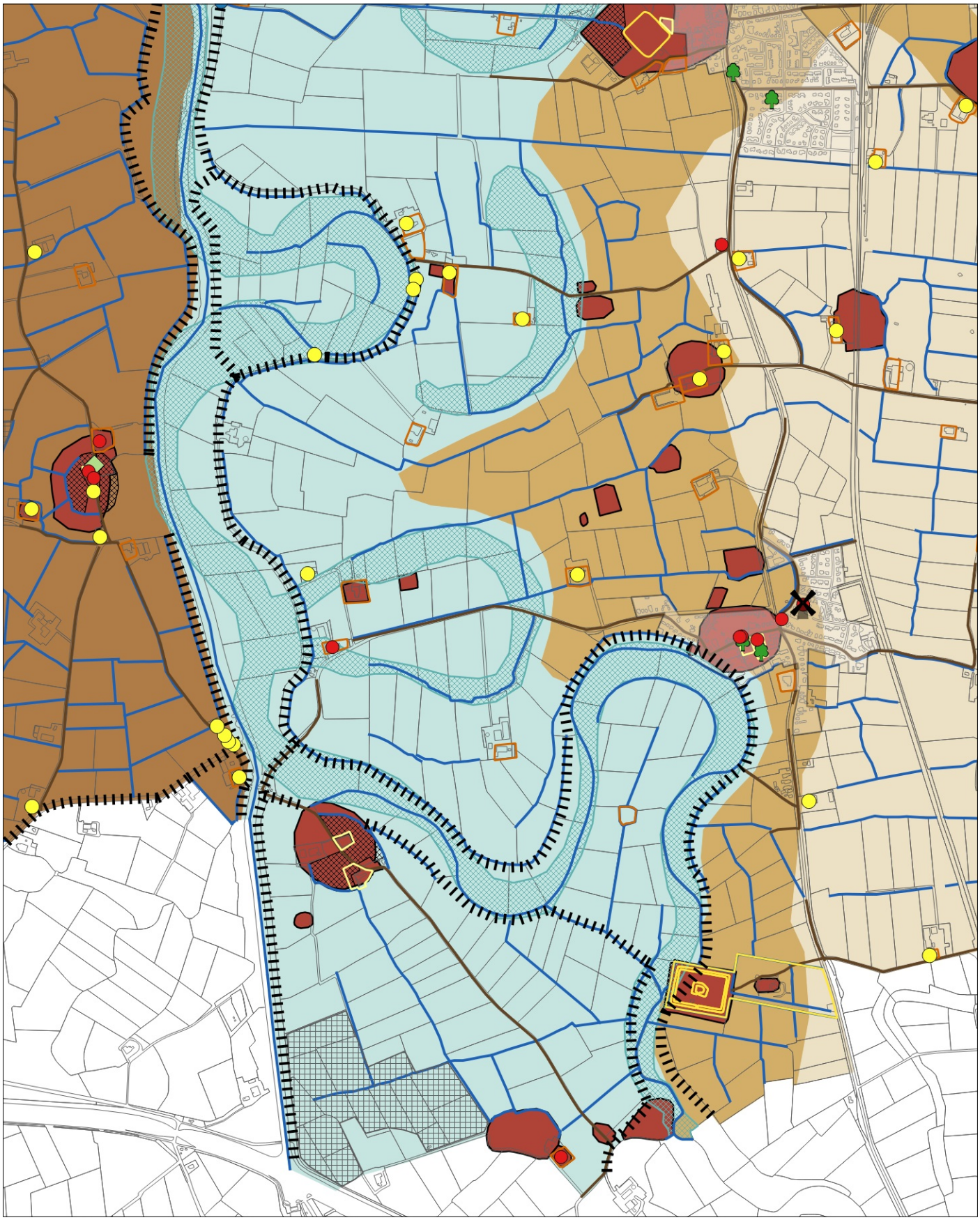

uitsnede Erfgoedkaart

10. Reitdiepgebied (vervolg)

De dijken liggen ter weerszijden van de oude en nieuwe lopen van het Reitdiep. Ook komen enkele dwarsdijken voor.

Dijkcoupures komen voor bij Garnwerd (rijksmonument, inclusief het schotbalkenhuisje), ten zuiden van Schilligeham en ten zuiden van Schaphalsterzijl.

Omsloten door de noordelijke meanders van het Reitdiep komen enkele afgetichelde percelen voor. Deze afgetichelde percelen in het uiterste zuiden van de gemeente zijn in het veld nauwelijks herkenbaar. Niettemin staan deze percelen als afgeticheld aangegeven op de fysisch-geograrische kaart.

De boerderijen kennen een verspreide ligging in het Reitdiepgebied. Wel zijn veel historische boerderijplaatsen gesitueerd op de hogere terreinen nabij de oude meanders. Door de hoog opgaande (singel)beplanting tonen de vaak forse erven als groene eilanden in de open ruimte.

De rijksmonumenten in het Reitdiepgebied betreffen enkele verspreid gelegen boerderijen, en daarnaast onder meer de dijkcoupure en brug bij Garnwerd en het complex van de Schaphalsterzijl.

Op de lijst van karakteristieke objecten in het buitengebied van het Reitdiepgebied staan vooral verspreid gelegen boerderijen met een kleine concentratie bij Hekkum.

In Wierum is het oude kerkhof aanwezig in combinatie met het erf van de oude weem.

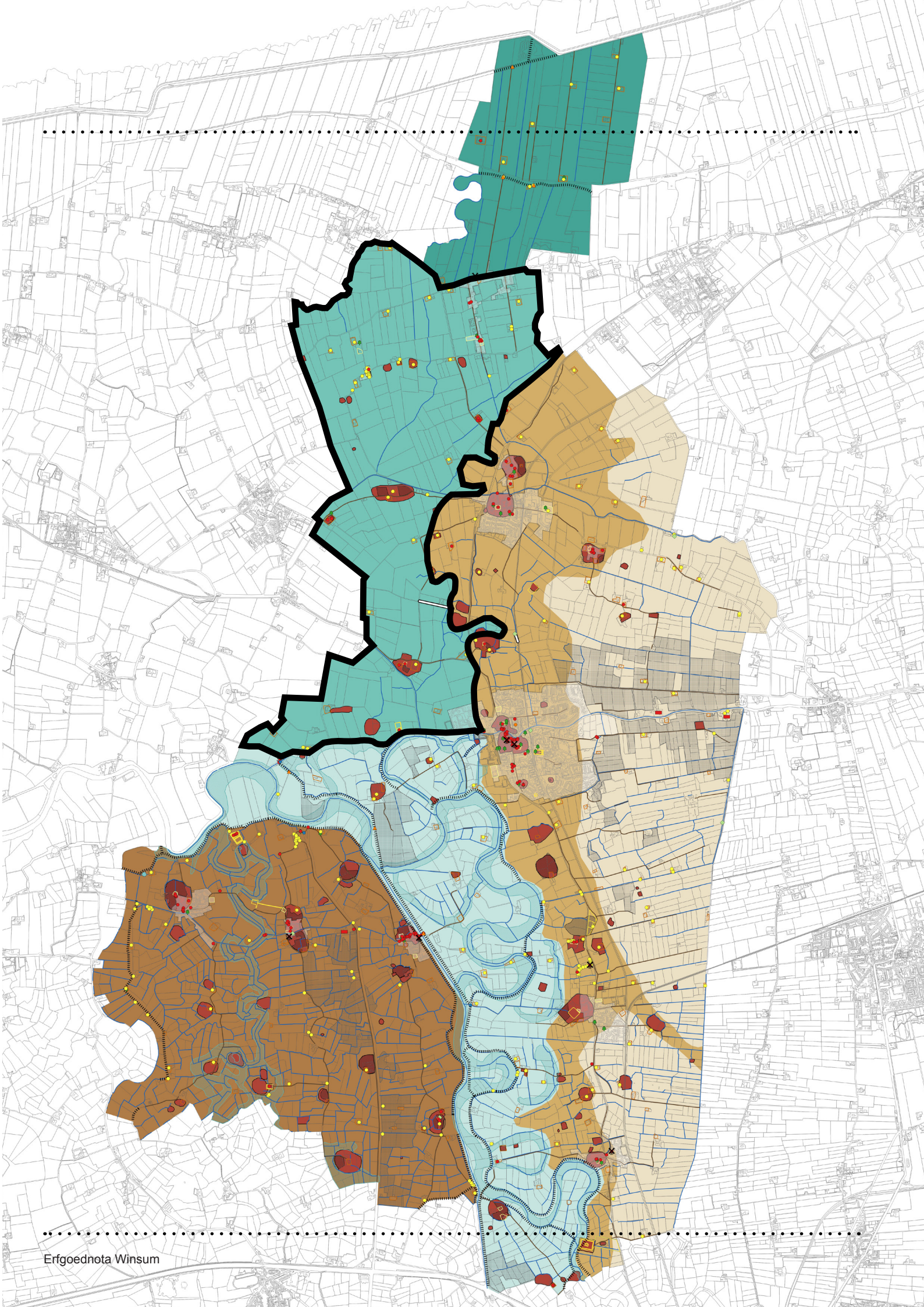

11. Jongere Wierdenlandschap

Het Jongere Wierdenlandschap betreft het opgeslibde en in cultuur gebrachte, voormalige stroomgebied van de Hunze. Door het natuurlijke en continue proces van opslibbing komt dit gebied hoog genoeg te liggen om te kunnen worden ontgonnen. Aanvankelijk vindt bewoning plaats op wierden. Later is de overlast door stormvloeden bestreden door middel van bedijking. Hoewel jonger qua ontstaansgeschiedenis vertoont het landschap grote overeenkomsten met het Oude Wierdenlandschap. Er is dan ook sprake van een vloeiende overgang richting de Centrale Kwelderwal. De grens met het Reitdiepgebied wordt gevormd door het Winsumerdiep. Ook hier is sprake van een grote verwantschap tussen beide landschapstypen. Aan de noordzijde vormt de (voormalige) zeedijk een duidelijk zichtbare overgang naar de jongere polders van de Waddenkust. De vruchtbare kleigronden hebben geleid tot een bloeiende akkerbouw; de boerderijen zijn gemiddeld genomen forser van omvang en rijker uitgevoerd dan in het oude wierdenlandschap.

11. Jongere Wierdenlandschap

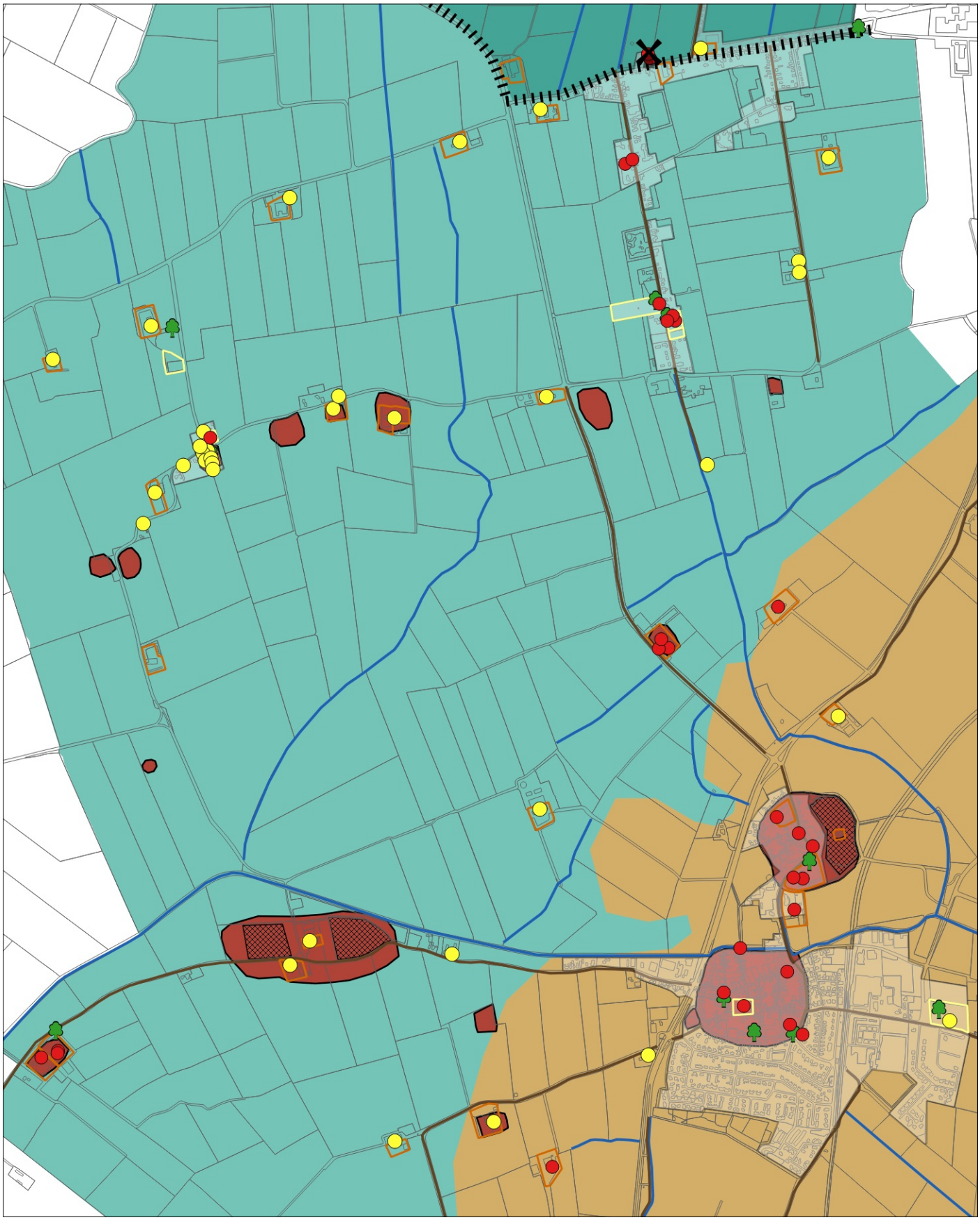

uitsnede Erfgoedkaart

(vervolg)

De volgende legenda-eenheden zijn relevant voor het jongere Wierdenlandschap:

Maren vormen de belangrijke waterlopen in het jongere Wierdenlandschap. Ook het Winsumerdiep kan hiertoe worden gerekend. Oude parochiegrenzen komen veelal overeen met historische waterlopen. Verder staan de historische verkavelingsloten op de kaart weergegeven.

De doorgaande route vanuit de Centrale Kwelderwal in het zuiden wordt in het Jongere Wierdenlandschap gesplitst. Vanuit Baflo loopt een historische route via Lutke Saaxum naar Eenrum. En vanuit Mensingeweer via Maarhuizen richting Ranum. In Saaxumhuizen en Den Andel volgt de weg een oud dijktracé.

Tussen 1922 en 1942 was de Marnelijn in gebruik. Deze spoorlijn verbond Winsum met Zoutkamp. Van deze lijn zijn nog enkele relicten bewaard gebleven. Ten westen van Ranum bevinden zich twee stukken spoorbaanlichaam. Ten noorden van dit tracé ligt een 110 KV-station.

Tot de grotere wierden in het gebied behoren Maarhuizen en Lutke Saaxum (deels afgegraven). Verder komen op de hogere kwelderwallen kleinere huiswierden voor, met onder meer een concentratie bij Saaxumhuizen en op de hogere kwelderwal ten noorden van Saaxumhuizen.

Duidelijk herkenbaar in het landschap zijn de dijken die het resultaat zijn van de opeenvolgende fasen van inpoldering in noordelijke richting. De dijken zijn aangelegd op de hogere kwelderwallen, langs de randen van de opgeslibde ruggen.

De boerderijen kennen een verspreide ligging in het Jongere Wierdenlandschap. Door de hoog opgaande (singel)beplanting tonen de vaak forse erven als groene eilanden in de open ruimte.

De dijken in het Jongere Wierdenlandschap hebben geresulteerd in het ontstaan van het dijkdorp Den Andel. Deze categorisering doet echter geen recht aan de oorsprong van Den Andel. Het dorp heeft een dertiende-eeuwse kerk gebouwd op een kerkwierde opgeworpen langs een lokale kwelderkreek. Later heeft het dorp zich in noordelijke richting verplaatst langs het tracé van de oude zeedijk (Oldiek), waardoor de huidige structuur zich laat lezen als die van een dijkdorp. Saaxumhuizen is in oorsprong een wierdedorp, waarvan de bebouwing zich eveneens heeft geconcentreerd langs het latere dijktracé. De lintbebouwing van Saaxumhuizen volgt het kenmerkende, haakvormige dijktracé waarin verscheidene wierden zijn opgenomen.

In het Jongere Wierdenlandschap zijn enkele verspreid gelegen boerderijen aangewezen als Rijksmonument, zoals Houkumhuis ten westen van Rasquert en de twee boerderijen Ernstheem. Ook komen enkele rijksmonumenten voor in Maarhuizen en bijvoorbeeld een kerkelijk complex in Den Andel.

11. Jongere Wierdenlandschap

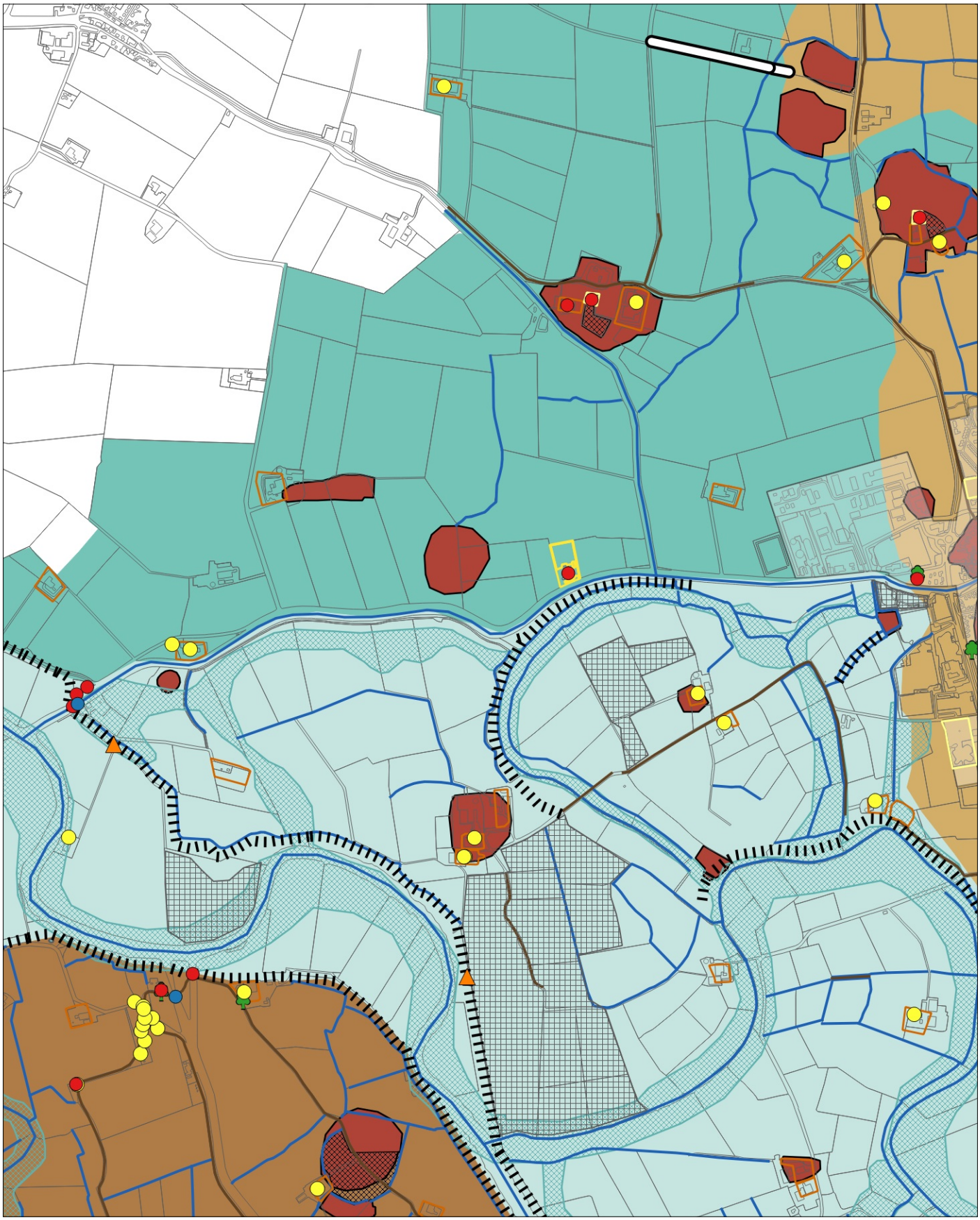

uitsnede Erfgoedkaart

(vervolg)

Op de lijst van karakteristieke objecten in het buitengebied van het Jongere Wierdenlandschap staan vooral verspreid gelegen boerderijen. Een concentratie van sobere, maar ook rijker uitgevoerde dorpsbebouwing is te vinden in Maarhuizen.

Opgenomen op de kaart is landhuis / boerderij de Baatjeborg tussen Winsum en Schouwerzijl. Deze negentiende eeuwse boerderij met fors voorhuis is gebouwd door de familie Van Swinderen en diende als tussenstop op de route tussen de Rensumaborg in Uithuizermeeden en hun huis in de stad Groningen. Er zijn geen zichtbare overblijfselen van de borg bij Saaxumhuizen.

In Den Andel komt een kerkhof en pastorie-erf voor, met een vrij liggende begraafplaats ten noorden daarvan. In Maarhuizen ligt een historisch kerkhof, en in Saaxumhuizen een begraafplaats.

In Saaxumhuizen en het boerderijenlint ten noorden daarvan bevinden zich bomen die op de lijst van waardevolle bomen zijn geplaatst. Ook bij de boerderij Ernstheem en op de begraafplaats en pastorie van Den Andel komen dergelijke waardevolle bomen voor.

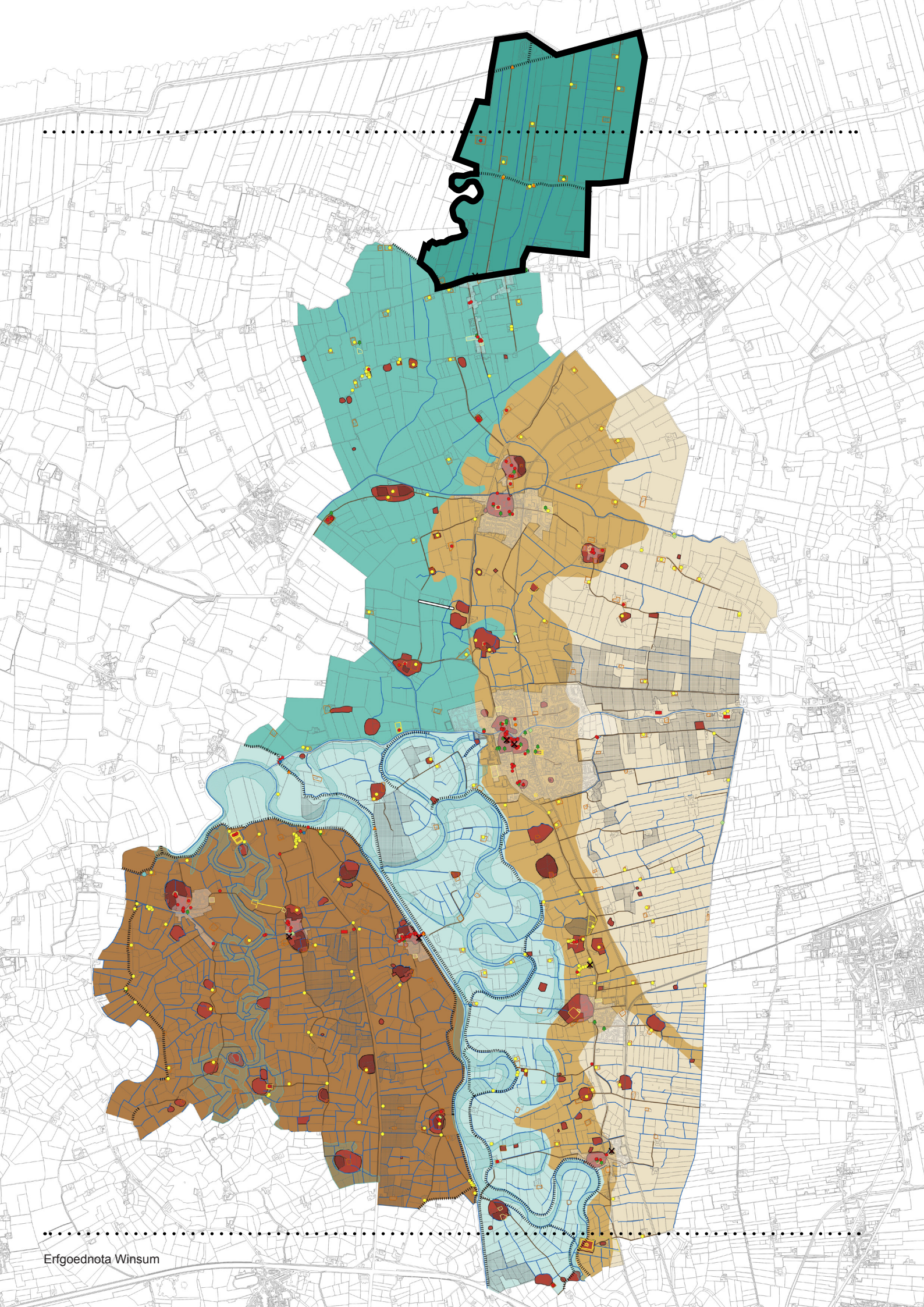

12. Waddenkust

In het uiterste noorden van de gemeente vormen de jonge kleipolders langs de Waddenkust een weids en open landschap. Hoofdkenmerken zijn de opeenvolging van zeedijken en een opstrekkende verkaveling. Deze verkaveling is in De Uiterdijkse Landen nog herkenbaar. Door het recht van opstrek werd het buitendijkse land sprongsgewijs ingepolderd. Haaks op de verkaveling en evenwijdig aan de kustlijn liggen lange, nagenoeg kaarsrechte dijken die de verschillende perioden van landaanwinning scheiden. De zuidelijke grens van het gebied wordt gevormd door (het nagenoeg verdwenen tracé) van de Oude dijk uit de dertiende eeuw. Met de aanleg van de Middendijk in 1718 werden de Uiterdijkse landen ingepolderd. In 1811 volgde de Noordpolder met de Noorderdijk. De meest oostelijke punt van de Linthorst Homanpolder uit 1946 hoort ook nog bij het grondgebied van de gemeente Winsum. De meanderende, westelijke begrenzing volgt de Oude Riet een oude uitloper van het stroomsysteem van de Hunze.

In het grootschalige akkerbouwlandschap met monumentale openheid vormen de forse beplante boerenerven groene eilanden. Het gebied kent daarnaast verschillende waardevolle historisch-geografische elementen als dobben, eendenkooien en dijkcoupures, vaak nog met schotbalkenhuisjes.

uitsnede Erfgoedkaart

12. Waddenkust (vervolg)

De volgende legenda-eenheden zijn relevant voor de Waddenkust:

In het rationeel verkavelde polders van de Waddenkust vormen de waterlopen parallelle lijnen en zijn deze nagenoeg alle noord-zuid georiënteerd. Belangrijke uitzondering is het Noordpolderkanaal parallel aan de Middendijk. Langs de westelijke gemeentegrens loopt de meanderende lijn van de Oude Riet, een voormalige waddenpriel.

Parallel aan de waterlopen bevinden zich de wegen op vrij regelmatige afstand van elkaar. Ook de wegen lopen voornamelijk noord-zuid. De MD Teenstraweg is gesitueerd evenwijdig aan het dijktracé van de Middendijk en het Noordpolderkanaal.

Dijken In de het gebied van de Waddenkust wordt het landschap gedomineerd door dijken. De oudste van de opeenvolgende dijken is (het nagenoeg verdwenen tracé van) de Oude dijk uit de dertiende eeuw. Met de aanleg van de Middendijk in 1718 werden de Uiterdijkse landen ingepolderd. In 1811 volgde de Noordpolder met de Noorderdijk. De meest oostelijke punt van de Linthorst Homanpolder uit 1946 valt ook binnen het gebied. De noordelijke gemeentegrens ligt net ten zuiden van het tracé van de huidige zeedijk.

Twee dijkcoupures met schotbalkenhuisjes bevinden zich in de Middendijk op de overgang naar de Noordpolder. Verder bevindt zich een dijkcoupure in de oude zeedijk op de overgang naar de Linthorst Homanpolder.

Op de Middendijk parallel aan de MD Teenstraweg bevinden zich 3 drinkpoelen.

Door de hoog opgaande (singel)beplanting tonen de vaak forse, waardevolle boerderijerven als groene eilanden in de open ruimte.

De boerderij Arion in de Noordpolder is aangewezen als rijksmonument. Verder is de molen in Den Andel rijksbeschermd.

De karakteristieke objecten in het buitengebied van de Waddenkust behelzen voornamelijk boerderijen met een dwarshuis als voorhuis en ook andere kop(hals-)rompboerderijen. Veel van de boerderijen in de Noordpolder zijn gesticht vanuit een ‘moederboerderij’ in de oudere kustpolder.

Net ten noorden van Den Andel staat molen De Jonge Hendrik uit 1875.

Bomen op de waardevolle bomenlijst komen voor in Den Andel aan het oostelijke eind van het bebouwingslint en op het erf van de boerderij MD Teenstraweg 9.

bijlagen

literatuurlijst

Abrahamse, J., Jonkheid. E.: *Het Reitdiepgebied: Boedelbeschrijving van een rijke erfenis*. Groningen 1994.

Bierema, T., de Boer, J., Tuuk, R. van der: *Boerderijen op het Hogeland*. Oudeschip 2002.

Boerma, G., Kruizenga, A., Tuuk, R. van der: *Boerderijen in het Halfambt*. Groningen 1992.

Boetze, W. e.a.: *Middag-Humsterland, Kroniek van een noordelijk landschap*. Groningen 2010.

Delvingne, J., Bos, A.: *De Wetsingerzijl: Een waterstaatkundig pronkjewail aan het Reitdiep*. Groningen 2013.

Delvingne, J.: *Middag-Humsterland: Op het spoor van een eeuwenoud wierdenlandschap*. Bedum 2008.

Delvigne, J., Pronk-Wiersema, L., Scherings, H.: *Vroeger in Middag: Uit de historie van de gemeente Ezinge*. Bedum 1994.

Elerie, J., Overdiep, G. (red.): *Tien eeuwen Hunze: renaissance van een oerstroomdal.* Groningen 1997.

Formsma, W. e.a.: *De Ommelander borgen en steenhuizen*. Assen 1987.

Formsma, W.: *Winsum, Gedenkboek 1982*. Groningen 1982.

Gemeente Winsum: *Erfgoednota Winsum*. Winsum 2008.

Gemeente Winsum & Libau: *Karakteristieke objecten in het buitengebied van de gemeente Winsum*, 2014.

Hamming, A.: De historie van de Wetsingersluis via: http://www.boekeniersgarnwerd.nl/wetsingersluis-2/de-historie-van-de-wetsingersluis/

Havik, P.: *Boerderijen in Groningen*. Stad & Lande Historische Reeks. Utrecht 1988.

Haslinghuis, E. en Janse, H.: *Bouwkundige Termen: Verklarend woordenboek van de westerse architectuur- en bouwhistorie.* Leiden 1997.

Hijlkema, J.: *Versteende tichelwerken, Tichelwerken in beeld gebracht*. Delfzijl 2001.

Juk, T.: *Straatnamen in Winsum, herkomst en betekenis*. Warffum 2010.

literatuurlijst (vervolg)

Kooper, J.: *Het waterstaatsverleden van de provincie Groningen*. Groningen-Batavia, 1939.

Libau & Landschapsbeheer Groningen: Boerderijen in Middag-*Humsterland: een inventarisatie van alle boerderijen.* Groningen 2010.

Libau: *Beleidskaart archeologie gemeente Winsum*, Groningen 2013.

Libau: *Dorpsbebouwing in Groningen*, ed. Welstandszorg Groningen.

Ligtendag, W.: *De Wolden en het water: De landschaps- en waterstaatsontwikkeling in het lage land ten oosten van de stad Groningen vanaf de volle middeleeuwen tot ca. 1870*. Groningen 1995.

Luitjens-Dijkveld, R.: 'De oud-Groninger schuur' in *Groninger Volksalmanak 1970-71*, pp. 61-98.

Possel, J., Panman, M.: *Architectuur en stedebouw in Groningen: 1850-1940*. Zwolle 1992.

Possel, J., Werff, M. van der, Wolters, J.: *Adorp gemeentebeschrijving regio Hogeland*. Monumenten Inventarisatie Project provincie Groningen 1991.

Possel, J., Werff, M. van der, Wolters, J.: *Baflo gemeentebeschrijving regio Hogeland*. Monumenten Inventarisatie Project provincie Groningen 1991.

Possel, J., Werff, M. van der, Wolters, J.: *Ezinge gemeentebeschrijving regio Hogeland*. Monumenten Inventarisatie Project provincie Groningen 1991.

Possel, J., Werff, M. van der, Wolters, J.: *Winsum gemeentebeschrijving regio Hogeland*. Monumenten Inventarisatie Project provincie Groningen 1991.

Provincie Groningen: *Dorpen in Groningen*, ed. Provincie Groningen, 1987.

Ritzema, J.: *Winsum-Obergum in oude ansichtkaarten*. Winsum 2007.

Schroor, M., Meijering,J.: *Golden Raand: Landschappen van Groningen*. Assen 2007.

Vries, P. de: *Het huisje op de begraafplaats: Lijkenhuisjes in Groningen*. Bedum 2007.

geraadpleegde bronnen GIS kaart

Topografie –Top10NL 2013, alleen de onderdelen gebouwen en terreinen.

Begrenzing bebouwde kernen gemeente Winsum – Libau, bewerking van het bestand begrenzing buitengebied gemeente Winsum (gekregen van de provincie Groningen).

Rijksmonumenten – Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Bewerkt, waar nodig is de ligging aangepast.

Gemeentelijke monumenten – Libau, de synagoge te Winsum

Karakteristieke panden – Libau, inventarisatie karakteristieke panden gemeente Winsum (door Libau)

Zijlen (nog bestaand) – Libau, gemaakt op basis van broninformatie uit de archeologische beleidskaart, historisch kaartmateriaal en recente satellietbeelden (RAAP, 2008/update Libau, 2013).

Molens (nog bestaand) – CWK provincie Groningen (de molens zijn tevens rijksmonument)

Tichelwerken (nog bestaand) – Libau, historisch kaartmateriaal en recente satellietbeelden

Overige objecten – Libau, gebaseerd op informatie afkomstig van de Erfgoedcommissie

Dijkcoupures en schotbalkenhokjes – CWK provincie Groningen, waar nodig bewerkt voor de ligging en omvang

Waardevolle boerderijerven – Libau, gemaakt op basis van broninformatie uit de archeologische beleidskaart (RAAP, 2008/update Libau, 2013), historische kaarten en recente satellietbeelden.

Borgterreinen en landgoederen – CWK provincie Groningen

Kerkterreinen en begraafplaatsen – Libau, gemaakt op basis van broninformatie uit de archeologische beleidskaart (RAAP, 2008/update Libau, 2013), historische kaarten en recente satellietbeelden.

Wierden – Libau, gebaseerd op CWK provincie Groningen en archeologische beleidskaart gemeente Winsum (RAAP, 2008/update Libau, 2013), waar nodig bewerkt aan de hand van AHN2. Tevens zijn op basis van AHN2 en na controle in Miedema, 1983 een aantal extra wierden toegevoegd (NB de publicatie van Miedema is niet uitputtend doorzocht op eventuele ontbrekende huiswierden).

Afgegraven wierden – CWK provincie Groningen, waar nodig bewerkt aan de hand van AHN2

Afgetichelde percelen – Libau, gebaseerd op de fysisch geografische kaart van de provincie Groningen (P.P.D.-Groningen) en AHN2.

geraadpleegde bronnen GIS kaart

Oude meanders getijderivieren – Libau, bewerking van archeologische beleidskaart gemeente Winsum (update Libau, 2013).

Oude wegen – Libau, gebaseerd op informatie van Ben Westerink (Erfgoedcommissie) en HisGIS Groningen

Landschappelijk waardevolle dijken – CWK provincie Groningen, aan de hand van AHN2 en HisGIS Groningen waar nodig bewerkt wat betreft de ligging.

Kolken en drinkpoelen – CWK provincie Groningen, waar nodig bewerkt wat betreft de ligging.

Karakteristieke waterlopen – door Libau samengesteld uit beschermde waterlopen Middag Humsterland (provincie Groningen, informatie van Ben Westerink (Erfgoedcommissie) en CWK provincie Groningen. Waar nodig bewerkt aan de hand van HisGIS Groningen en AHN2.

Beeldbepalende bomen – Libau, gebaseerd op de lijst Waardevolle bomen gemeente Winsum

Spoorlijnrelicten – Libau, gebaseerd op informatie van Berend Raangs (Erfgoedcommissie) en AHN2.

deelnemers Erfgoednota Winsum

K. Binnendijk, Erfgoedcommissie

D. Dieben, Erfgoedcommissie

P. de Goede, Erfgoedcommissie

R. van Iterson, Erfgoedcommissie

K. Kruizenga, Erfgoedcommissie

J. Pot, Erfgoedcommissie

B. Raangs, Erfgoedcommissie

C. de Ranitz, Erfgoedcommissie

J. Steen, Erfgoedcommissie (voorzitter)

J. Tersteeg, Erfgoedcommissie

D. Tinga, Erfgoedcommissie

B. Westerink, Erfgoedcommissie

K. IJpema, Erfgoedcommissie

H. Emons, gemeente (beleidsmedewerker cultureel erfgoed)

M. de Jong, Libau (archeoloog, GIS)

H. Waterbolk, Libau (architectuurhistoricus)

T. Willems-Kruize, Libau (projectleider)

kaartbijlage

ERFGOEDNOTA WINSUM

colofon

onderwerp	: Erfgoednota Winsum - deel 1: inventarisatie
publicatie	: Libau, januari 2016
foto’s	: Tinallinge
opdrachtgever	: Erfgoedcommissie Winsum i.s.m. gemeente Winsum
adres	: p/a gemeente Winsum, Hoofdstraat West 70
postcode/plaats	: 9951 AC Winsum